

EDWARDS HÖRNA

Fulla tomtar, lunch och middag
under jorden, fest på Berns i 150 år.

UDDA FÖREMÅL

Handsmidda yxor från Gränsfors bruk,
varje exemplar signerat av smeden.

FÖRETAGSMINNEN

MAGASINET OM NÄRINGS LIVETS HISTORIA NO 5 2013
PRIS 59 KR

RYSSLAND DEN GIGANTISKA MARKNADEN

Aseas kapitalistiska
enklav i Stalins Sovjet

Planet som byggdes
trots nazisternas förbud

Agas under-
jordiska fabrik
Mah-Jongs mönster
lever på Gotland

ISSN 1101-747-5

9 771101 747002 0 5

Och nu var det 1917

EN BEKANT TILL mig har några gamla modemagasin. Om jag minns rätt gavs de ut något efter november 1917 i en närbelägen världsstad, nämligen den som då hette Petrograd. För hundra år sedan förväntade sig läsarna ju inte färgbilder, men mode-reportagens teckningar i svartvitt är drivet gjorda. Damernas hattar sitter på sned, och klänningarna är enligt årets mode.

Från när då, skrev du? Jo, ni läste rätt, de gavs ut någon tid efter oktoberrevolutionen. Sovjeterna hade tagit makten, och genom dem styrde bolsjevikerna det som några månader tidigare hade varit kejsardöme. Men i modemagasinen märks intet – stämningen i dem är som i en damtidning av i dag.

Antagligen ville läsarna andas ut till eftermiddagsteet när de kom hem, efter att ha trasslat sig igenom en kaotisk stad, som ännu inte på allvar insett vilka som tagit makten. Det skulle nog gå över, som allt annat. Så skedde också, efter 72 år.

Det fanns en

dubbelhet i Rysslandsperspektiven då. Å ena sidan en jättelik och växande marknad, en plats att göra pengar och karriär i. Å andra sidan ett land utan stabila medborgerliga rättigheter. Vi kan exempelvis i en av artiklarna i

"Vi kan förvånas av Aseas beslut att bygga fabrik i Jaroslavl efter revolutionen 1917"

detta nummer läsa att privata tryckerier tilläts först 1895.

Vi kan förvånas av Aseas beslut att bygga en toppmodern fabrik i Jaroslavl efter revolutionen 1917, en historia som skildras på sid. 14 och framåt. Företagsledningen kunde nog inte föreställa sig att Sovjets framtid skulle bli som den blev. År 1789 hade det funnits en enda som profeterat om Frankrike, Burke hette han, och han blev utskrattad och satt på den engelska politikens kufhylla.

Samma dubbelhet går igen i dag. Ryssland kan ses som möjligheternas marknad, landet som blir allt mer stabilt, en regional partner. Samtidigt minns vi Anna Politkovskajas, Michail Chodorkovskis och Nadesjda Tolokonnikovas öden. Vi kan aldrig komma undan ansvaret att i relationer med ryska motparter också främja rättsstat och medborgarsfär.

Alldeles nyligen möttes svenska och ryska forskare i Vitterhetsakademiens lokaler för att gemensamt diskutera och penetrera det rika källmaterial om svenska företag i Ryssland som finns bevarat i ryska arkiv. Kontakter knöts mellan forskarsamhällen. Må de också stärka den frihet den akademiska friheten är en del av.

Per Dahl, redaktör

Rysk reklamaffisch för LUX före 1917.
Privat bild.

Ansvarig utgivare: Alexander Husebye,
alexander.husebye@naringslivshistoria.se,
08-634 9914

Redaktör: Per Dahl, per.t.h.dahl@
naringslivshistoria.se, 08-634 99 52

Bildredaktör: Margarita Feldman

Redaktionsråd: Per-Ola Karlsson
och Eva Ersson Åbom

Grafisk form och produktion: Matts Hildén
och Matthias Grönwall, www.silviamedia.se

Repro & tryck: åtta.45, tel: 08-55 33 48 00

Kontakt: Centrum för Näringslivshistoria
Grindstuvägen 48-50, 167 33 Bromma,
tel: 08-634 99 00, www.naringslivshistoria.se

Företagsminnen på Facebook:
www.facebook.com/foretagsminnen

ISSN pappersutgåva: 1101-7473

ISSN digital utgåva: 2001-7332

CENTRUM FÖR NÄRINGSLIVSHISTORIA

Företagsminnen ges ut av Centrum för
Näringslivshistoria, världens största
näringslivsarkiv. Bli företagsmedlem på
www.naringslivshistoria.se!

PRENUMERERA!

Företagsminnen utkommer med fem nummer per år. Prenumerationsavgiften är 280 kr inklusive moms. Beställ ditt eget exemplar på
www.naringslivshistoria.se

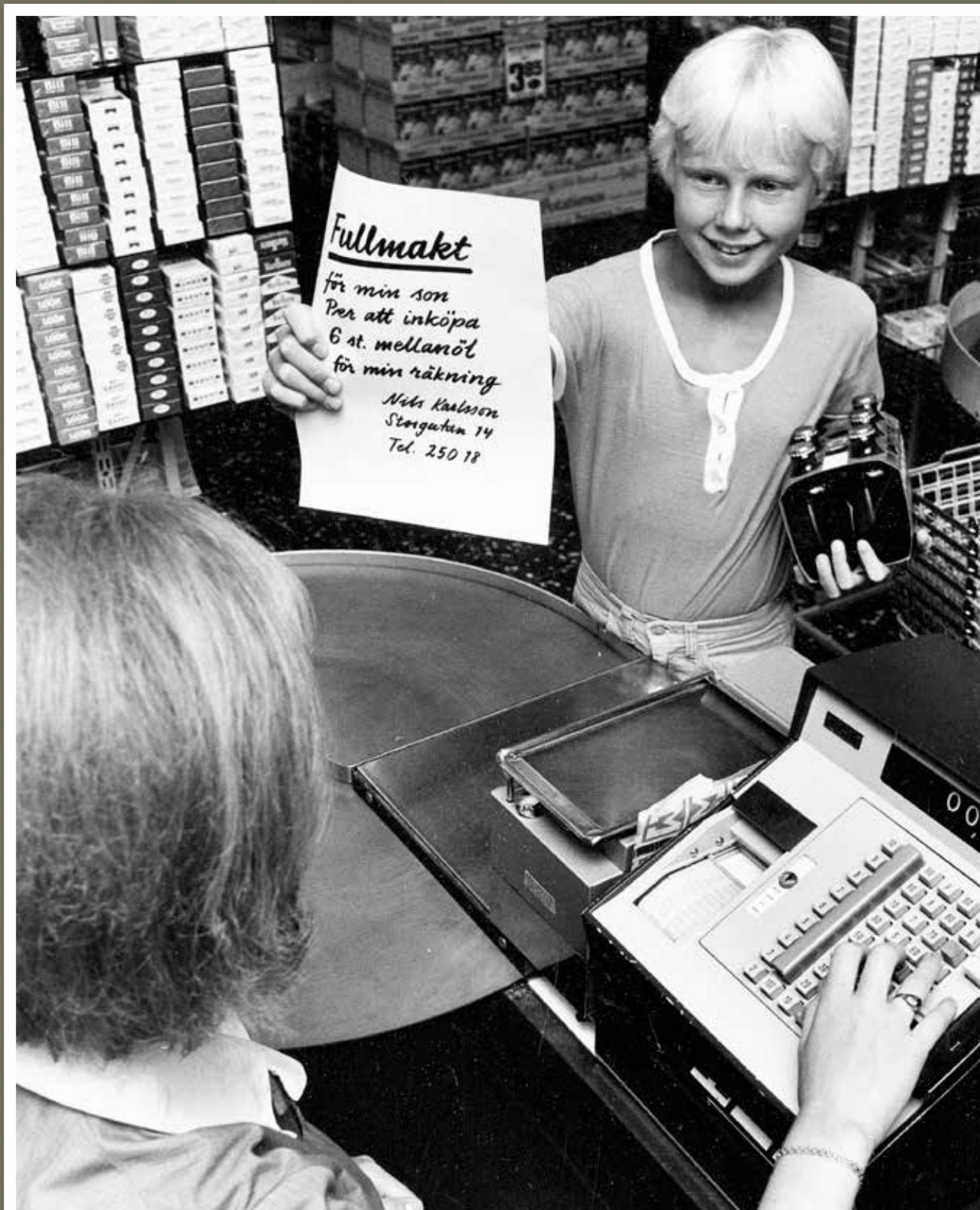

UR INNEHÅLLET

- 12 Svensk design till Ryssland
- 19 Vaktade skatter i S:t Petersburg
- 28 Mah-Jongs mönster varar
- 31 Stockholms stadsbud 150 år
- 33 Bilprovningen minskade trafikdöden
- 36 Tysklands dramatiska industrihistoria
- 38 Debatt: Misslyckad historiebeteckning

ALLTID I FÖRETAGSMINNET

- 4 Ögonblicket
- 5 Krönikan
- 6 Noterat
- 40 Aktuell forskning
- 42 Recensioner
- 44 Edwards Hörna
- 46 Udda föremål
- 48 Ur arkivet
- 50 Korsord
- 51 Fråga Företagsminnen

ÖGONBLICKET

I dag debatteras det om föräldrar med medföljande barn under 18 år får köpa varor med 18-årsgräns i butiker. I något fall har det blivit nej.

Den strikta hållningen gällde uppenbarligen inte i Västerås år 1969, då tidskriften *ICA-Nyheter* i nr

17 förevigade detta ögonblick. Mellanölet hade släppts fritt 1965 och drogs sedan tillbaka från livsmedelshandeln 1977, åtta år efter att detta foto togs. Mellanölet hade då mellan 3,5 och 4,5 volymprocent alkohol i sig. (Dagens folköl är mellan 2,25 och 3,5 volymprocent starkt.) ICAs historiska arkiv vid Centrum för Näringslivshistoria.

En port till vår mångnationella grannstad

I BÖRJAN AV 1980-talet blev jag bekant med Ingrid Lidvall, född i S:t Petersburg 1913 och dotter till arkitekten Fredrik Lidvall, en av de främsta företrädarna för jugendstilen i Ryssland. Hans mest kända byggnad är hotell Astoria, där Hitler planerade att fira segern över Röda armén. Men historien hade som bekant andra planer.

Historien har ofta det. Den uppburne Petersburgsarkitekten Fredrik Lidvall var när jag blev bekant med hans dotter en "operson" både i Sovjetunionen, som han lämnade 1918, och i Sverige, där han avled 1945. Ingrid Lidvall hade därför tagit sig före att författa en levnadsteckning över sin far – ett av otaliga offer för den sovjetiska oviljan att erkänna någon form av utländskt inflytande över den ryska historien. Det var av den anledningen jag sökte upp henne.

Att Petersburg var en mångnationell storstad som till stor del byggts upp med hjälp av utländsk arbetskraft och utländskt kunnande, kände jag givetvis till: stadens "holländska historia" och de italienska och franska arkitekternas betydelse. Men det som Ingrid Lidvall berättade var till stora delar nytt för mig. Jag hade läst Jan Olof Olssons (Jolos) utmärkta bok *Leningrad – S:t Petersburg* (1967), där några sidor ägnas "petersburgssvenskarna", men det var i stort sett allt.

Ingrid Lidvall öppnade mina ögon för denna del av stadens historia: för sin far arkitekten, men också för sin farfar, skräddargesällen Jon Petter Lidvall, som på 1850-talet fotvandrat från Liden utanför Sundsvall till S:t Petersburg, där han slutade sitt liv som ägare till Europas största skrädderi och som Kejsarl. hovskräddare. Liksom

FOTO: KALLE ASSBRING

för familjen Nobel, som sydde sina kostymer hos Lidvall d.ä. och lät Lidvall d.y. rita sina hus...

Människoöden

Jag blev så fascinerad av dessa människoöden att jag beslöt mig för att försöka skildra historien om svenskarna i Petersburg. Resultatet blev boken *Svenska vägar till S:t Petersburg*, som kom 1998. Samtidigt som jag arbetade på den drev jag med medel från Svenska institutet en serie seminarier med deltagande av svenska och ryska forskare: historiker, litteraturhistoriker, arkeologer och en och annan näringslivshistoriker. Den senare kategorin var av naturliga skäl inte alls representerad på rysk sida. Även dessa seminarier resulterade i en bok: *Sjvedy na beregach Nevy* (Svenskarna vid Nevans stränder), som också utkom 1998.

Om jag som humanist kunde röra mig med viss säkerhet i den historiska och kulturhistoriska terrängen var mina förutsättningar att skildra handel och näringsliv begränsade. Dessutom befann sig arkivkunskapen ännu på en mycket elementär nivå.

Det är därför glädjande att kunna konstatera att det i dag bedrivs aktiv forskning kring rysk-svensk näringslivshistoria, inte minst på Centrum för Näringslivshistoria. Härom vittnar bl. a. den konferens om arkivresurser som hölls i Stockholm i november. Mycket har hänt sedan Ingrid Lidvall för 30 år sedan öppnade mina ögon för "det svenska Petersburg"...

BENGT JANGFELDT *är docent i slaviska språk, forskare, författare och översättare.*

NOTERAT

Bakom utställningskulissen i S:t Petersburg

I detta nummer skriver Marina Gavrilova om svensk design som ställdes ut i S:t Petersburg 1908. Nyligen blev NK:s historiska beställningsliggare för inredning och möbler tillgänglig på nätet på Nordiska museets sajt (<http://nk-liggaren.nordiskamuseet.se>). Här kan vi se vilka produkter som faktiskt levererades till utställningen – modeller, material, antal och artikelnummer, från blomsterstället *Fuchsia* i vitlack till tebordet *Svea* av mahogny. Uppenbarligen var IKEA inte först med möbelnamn.

PETRUS OCH AUGUSTA HEDLUNDS STIFTELSES HISTORISKA ARKIV HOS CENTRUM FÖR NÄRINGSLIVSHISTORIA.

Brödernas park öppnad

Hur många kreativa företagare har inte format Stockholms miljö? Och hur många av dem minns vi? Nu får i alla fall bröderna Petrus och Jonathan Hedlund ett nedslag i Stockholms namnflora. Stålkonstruktioner från AB Bröderna Hedlund ingår i många av stadens profilbyggnader; den mest kända är kanske Katarinahissen och Citypalatset vid Norrmalmstorg. Parken finner vi mitt emot den gamla Lumafabriken i Hammarby sjöstad.

Rättelser

I Företagsminnen 2013/4 nämndes idrottskedjan Stadiums butiker. De blev emellertid alltför få – Stadium har i dag över 130 butiker i Sverige och utlandet. Redaktionen tackar Jonas Cohen, som såg siffran och mejlade!

I samma nummer av *Företagsminnen* omnämndes den kända affischen "En svensk tiger" från andra världskrigets beredskapsår. Den är emellertid skapad av Bertil Almqvist (Bertila) hösten 1941. Tack, Jerk Oldenburg, kusin till Bertil Almqvists dotter, som uppmärksammade redaktionen på missen!

NKS HISTORISKA ARKIV HOS CENTRUM FÖR NÄRINGSLIVSHISTORIA

Ränderna går aldrig ur

Vad har zebran, Arlas mellanmjölk och Josephine Bakers marmor-klädda hus gemensamt? Ränderna förstås. På Nordiska museets ny-öppnade utställning "Ränder, rytm och riktning" möter vi de tre randiga exemplen, tillsammans med mängder av andra. Tänk till exempel på gammaldags baddräkter eller dagens spelare från Djurgården. Under slutet av 1700-talet uppfattades den som bar randig väst ibland som revolutionär. Vilka stämningar förmedlar dagens ränder, från fri-sörpelarens rödvita till den randiga klänningen från Gudrun Sjödén?

Lunchteater om Skandia

Det blev inte bara en ny webbsajt om försäkringshistoria skapad av Centrum för Näringslivshistoria på www.skandiahistoria.se. Det blev inte bara en utställning kring samma tema som nu turnerar Sverige runt. Det blev dessutom en veckas lunchteaterföreställningar när utställningen invigdes, med skådespelaren Lennart R. Svensson som gestaltade händelser ur Skandias historia. För vem säger att närings-livs- och företagshistoria bara ska framställas i en enda dimension?

Form på japanska

Tidskriften *Form* ges ut av den ideella organisationen Svensk form som en kvalificerad arena för nyheter och diskussion om formgivning. *Form* finns även i en internationell/engelsk version, *Form magazine*, en portal för skandinavisk design. Nu har publikationen brutit in på ännu ett språkområde, i och med en specialutgåva på japanska i samband med Tokyo fashion week i november. Tidskriften fanns inte bara vid arrangemangen utan såldes också i Daikanyama T-Site, där litteratur, musik och filmkonst möts.

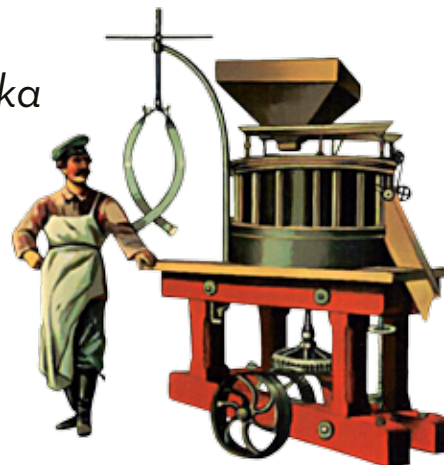

En explosion av fart. Branobelaffischen är som annons för den italienske futuristen Marinetti. Den senare sovjetiska affischkonsten förbättras redan i denna förrevolutionära slagkraft. Branobels samling, Ryska nationalbiblioteket i Moskva.

KONSTNÄRSMEDVERKAN OCH GRAFISK PREGNANS

En våg av reklam och trycksaker från svenska företag gick över Ryssland åren före revolutionen. I kommunikationen utnyttjades annonser, affischer, varukataloger, årsredovisningar och jubileumsböcker. Materialet är en skatt i ryska arkiv, en skatt som nu upptäcks. | MARINA CHICHUGA

SE NÄRMARE PÅ jubileumsskriften *Ludvig Nobels mekaniska verkstad: 1862–1912*. Illustrationerna är av den kände landskapsmålaren Andrej Nikolajevitj Schilder (1861–1919). Det är inte överraskande. Schilder fick ofta beställningar från företag på landskap och bilder med industri och hantverk som teman. Genom panoramor återgav han perspektiv med exakthet och i stor skala. Under 1890-talet fick konstnären en beställning från Branobel på ett panorama över oljefält. Hans målning "Svarta staden", pannåerna "Flot" och "Bibi-Ejbat" visades 1896 i Nizjnij Novgorod. Schilders förmåga till exakt avbildning gjorde det möjligt för honom att med penna och kolstift avbilda maskiner: oljemotorer, separatorer eller dieselmotorer.

Naftablaget Bröderna Nobel och Ludvig Nobels mekaniska fabrik beställde inte bara av Schilder. Ser man på signaturer på illustrationer finner man likaså namn som Aleksandr Nikolajevitj Benua (som senare målade för Ryska baletten i Paris) och andra då mycket kända namn. Nu låg Nobelföretagen i en klass för sig, men även andra större svenska företag gav ut årsberättelser och jubileumsskrifter som vackert illustrerade prestigeprodukter med guldtryck på fint papper på den ryska marknaden. Ofta var de tryckta hos Aktiebolaget R. Golike och A. Vilborg, kejserlig rysk hovleverantör. Detta tryckeris namn kan man exempelvis finna på Branobels affischer från 1910-talet.

Slagkraftiga affischer

Därmed kommer vi över till ett reklamens kärnområde: affischer. I Ryssland hade privata tryckerier tillåtits så

sent som 1895. Men därefter gick utvecklingen snabbt, färgtekniker introducerades och kvaliteten höjdes. Företag började ge ut färgglada affischer och reklamvykort. Den ryska reklambranschens uppsving förstärktes också av den allmänna ekonomiska tillväxten och den ökande konkurrensen.

Några svenska reklamaffischer finns bevarade; de marknadsför sina produkter i starka färger och pregnant design, och är främst avsedda för stadsmiljöer.

Ett exempel är Branobels affisch för bensin och olja, typisk för 1900-talets början. Texten är minimal och står mot starka färger. Beträktaren ser en racertävling. (Sådana började arrangeras på 1910-talet, och de blev mycket populära.) Röda bilar ilar fram med dånande motorer på den gula vägen, och lämnar avgaser och stora rökmoln efter sig. Vägen är på alla håll omgiven av gröna fält. I fjärran ser man vatten över vilket en motorbåt kryssar. Vattnet smälter samman med en blå himmel där ett gult flygplan urskiljs. Hela affischen är fylld av rörelse, en dynamik som förstärks av den halvt bakåtvända kartläsaren, vägens kurvor och vägen från motorbåtens skrov.

En annan affisch från Branobel, "*Naftatvålen rengör allt*" (1910-tal), står i stark kontrast med sitt färgschema: en annan konstnär, en annan stil. Körbanan, arkitekturen, kvinnorna och barnens kläder är i svenska färger. En motsvarighet från belysningsfirman Lux är lika färgglad. Mot natthimlen syns en halvklädd flicka med en enorm lykta i ena handen. Med den andra pekar hon på lyktan och säger "Se här, firman Lux fotogen- och glödlampor. Köp just dem. Det finns ju inga bättre!".

Motstående sida: Reklamen för Luxlampor har ett mer traditionellt bildspråk. Jordgloben med dess omgivande moln finner vi redan under renässans och barock. Man kan notera att globens lilla gula Sverige/Norge markeras som en nation. Lux samling, Ryska nationalbiblioteket i Moskva.

Annonser!

I rysk press från tiden finner vi annonserna. De varierar i utseende, eftersom de publikationer de var införda i såg ut på många sätt. Tidstypiskt och gemensamt för många är viljan till korta, slagkraftiga påståenden: *Svenskt material. Svensk tillverkning. Enkel konstruktion. Liten oljeförbrukning. Jämn drift. Tillförlitlig drift* (från reklamen för oljemotorn Bolinder). Ibland blir det utrop och uppmaningar, som *Optiska tillbehör! Termometrar! Nyhet! Alla som vill skaffa en bra, tillförlitlig, billig motor köper den världsberömda svenska oljemotorn Bolinder!* Uppprepningar av nyckelord är en annan använd teknik.

Det ansågs då att ju större en annons var, desto mer uppmärksamhet fick den. Men ändå ansågs grafiskt väl utformad reklam på kvartssidor mer iögonfallande än halvsidesannonser. Slagkraften berodde mycket på typografin, och även av ”annonsens klänning”, alltså inramningen av texten. I svenska firmors affärsreklam stöter man dock ytterst sällan på starkt kalligrafiska typsnitt – sådana annonser sågs som svårlästa.

I branschkataloger

Mycket av den svenska reklamen återfinns i handels- och branschkataloger samt i illustrerande exportkalendrar. I katalogerna listades branschaktörer med adresser, ägaruppgifter, mallar för affärshandlingar, stadgar och växelstadgar. Här fanns också reklam för enskilda firmor och annonser för exempelvis filmvisningar, teaterföreställningar och kryssningsfartyg.

Det grafiska utförandet var ofta enkelt. Men som *Handbok för reklammän och annonsörer* uttrycker det: kan annonsen ”i sin skenbara enkelhet [...] stå sig bland de bästa och starkt inverkanande affischer med målningar”. En egendomlighet är värd att nämna – ofta klistrades ”försevad” reklam in i katalogerna, ibland till och med över en redan tryckt annons.

I annonserna återgavs ofta medaljer från internationella utställningar, fabriksstämplar och varumärken. Till exempel fanns i reklamen för oljemotorn ”Bolinder” en utförlig uppräkningslista av utmärkelser företaget hade fått: *1908 vid Jordbruksutställningen i Derpt och Rostov-na-Don, vid Mjölmarutställningen i Sankt Petersburg, vid Utställningen över de nyaste uppfinningar, vid den Internationella utställningen i Kazan*. I reklamen för belyningsföretaget Lux från 1910 omnämns tilldelningen av sex *grand prix* och 20 guldmedaljer. Möjligheterna att ange utmärkelser från utländska utställningar reglerades strängt av rysk lag-

stiftning. I resolutionerna som antogs vid Pariskongressen 1878 om handelsbeteckning eller varumärke och beskydd av näringsidkare, underströks att ”varje varumärke som har registrerats i en stat måste tillåtas i samma form [...] i alla övriga anslutna stater”.

Rekommendationer

I svenska kataloger som var speciellt avsedda för att locka kunder i Ryssland publicerades grundligt genomarbetade reklamartiklar. Ibland uppgick informationens längd till 30 rader, med detaljerade uppräkningslistor av firmans specialiteter.

Argumentationen förstärktes ofta genom förteckningar över den redan existerande kundkretsen: ”E.A. Rosengrens kassaskåpsfabrik AB har försett Moskovskij Posjtamt i Moskva, Azov-Dons handelsbank i Petrograd och Moskva [...] bröderna Dzjamgarov i Moskva [...] och många andra med utrustning”. Här finner vi statistik (exempelvis i försäkringsbolagsreklam), och inte minst utlåtanden om varan, helst av en person med högt anseende. Så yttrade sig år 1916 under pågående världskrig till exempel Otto Olsson, medlem av Kungliga musikaliska akademien tillsammans med Louis Fjodorovitj Homilius, professor vid Petrograds konservatorium (staden hade bytt namn), om de nyaste typerna, den unika klangen och den utsökta utsmyckningen av musikinstrument från AB C.A.V. Lundholm: ”Härmed tillkännager jag att Lundholms harmonier utmärker sig genom en yttersta ömhet och mjukhet i tonen och inte på något sätt är mindre förtjänstfulla än de amerikanska motsvarigheterna”.

Låt mig till sist nämna en publikation på ryska, *Svensk industri 1915–1916*, som tryckeriet Hasse V. Tullberg AB gav ut 1916. Förutom att beskriva svenska industriföretag listades här de företag som arbetade i Ryssland och deras agenturkontor. Liknande källor är *Svensk-ryska exportkalendern 1917–1918* och *Svenska industriföretag som arbetar för rysk transport* från 1921. Här anges önskat korrespondensspråk: ”korrespondens på ryska, engelska, franska och tyska” eller ”på alla europeiska språk”.

Här finner vi exportkontoren, agenturerna och representanterna. Deltagarna i den expansion som blev följden av att de tyska konkurrenterna föll bort i och med världskriget. En konjunktur som skulle övergå i en revolution.

PH.D. MARINA CHICHUGA är historiker och knuten till Ryska statsuniversitetet RGGU IAI i Moskva.

КЕРОСИНО-КАЛИЛЬНЫЕ ФОНАРИ И ЛАМПЫ

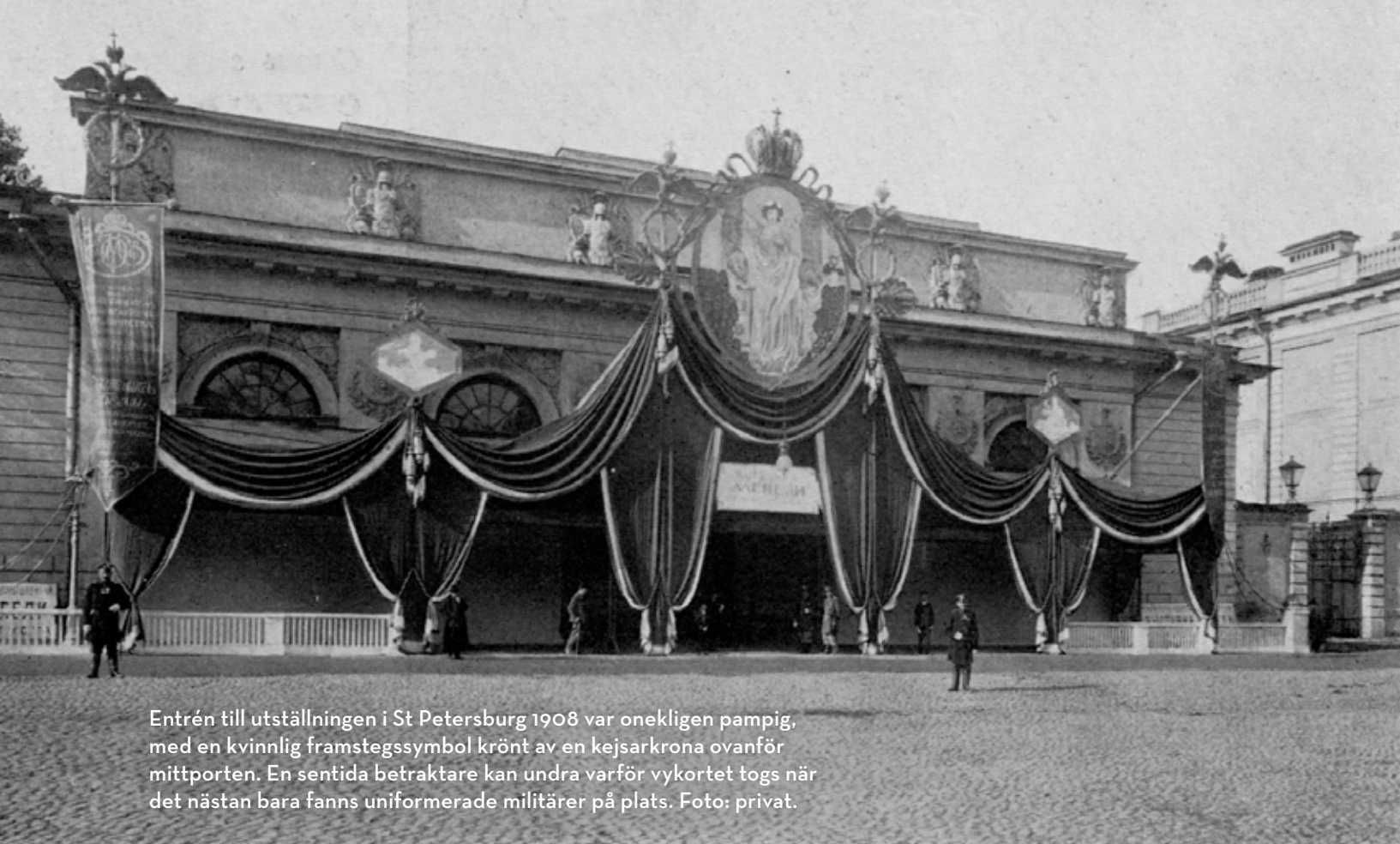
“ЛЮКСЪ”

Акц. Общество
“ЛЮКСЪ”
РИГА
ДЕСЯТКИ ТЫСЯЧЪ
ФОНАРЕЙ
въ УПОТРЕБЛЕНІИ

“ЛЮКСЪ”
САМОЕ ДЕШЕВОЕ И
БЛЕСТЯЩЕЕ
ОСВѢЩЕНІЕ
для ВСЯКИХЪ
ДѢЛЕЙ.

Entrén till utställningen i St Petersburg 1908 var onekligen pampig, med en kvinnlig framstegssymbol krönt av en kejsarkrona ovanför mittporten. En sentida betraktare kan undra varför vykortet togs när det nästan bara fanns uniformerade militärer på plats. Foto: privat.

STILREN SVENSK DESIGN SKULLE UTVECKLA RYSK SMAK

S:t Petersburg, 12 augusti 1908. Klockan sex på kvällen öppnar den stora internationella möbelutställningen i Michajlovska manegen. Det blir 500 besökare den kvällen. Många söker sig till den svenska avdelningen, utformad av gräddan av svenska formgivare. | MARINA GAVRILOVA

ATT ANORDNA INTERNATIONELLA konst- och industriutställningar hade blivit en populär tradition under andra hälften av 1800-talet. Den tekniska utvecklingen hade gått snabbt, och landvinningarna på var mans läppar. Ångmaskiner och mekanik gjorde det inte bara möjligt att höja livskvaliteten, de ändrade även inställningen till själva livet, inte minst till dess vardagsmiljö. Denna skulle vara estetiskt fullödigt och genomtänkt, inte bara resultatet av en tanklös mekanisk upprepning av givna formelement. Nya stilideal växte fram i land efter land: *Arts and crafts*, *Jugend*, *Art nouveau*, *Sezession*. Trenderna och stilsförändringarna var internationella. Början av 1900-talet var

en period av sökande, som radikalt förändrade den borgerliga vardagsmiljön. Då blev det också helt naturligt att vilja visa världen resultaten av ens egna idéer och arbete. De ambitionerna rädde också vid Nevas kajer 1908 i utställningslokalerna i Michajlovska manegen.

Tyskland, Frankrike, England och Sverige var bara några av deltagarländerna i denna otroligt specialiserade och innehållsrika – ja grandiosa – utställning, som var unik i sitt slag i Ryssland. Utställningen lockade massor av utställare, kritiker och åskådare. Trots höga priser, och att den var tillgänglig för allmänheten först efter kl. 18.00, besöktes utställningen efter den officiella invigningen på öppningsdagen av 500 personer!

Keramik från Gustavsbergfabriken. Vaser formgivna av Gunnar Wennerberg, exempel på jugendstilens växtornamentik. Foto: privat.

Förutom den rent estetiska manifestationen hade utställningen även en fostrande roll, vilket också nämndes i utställningskatalogen. Sådana utställningar som den nu aktuella "utvecklar smaken hos publiken, distraherar den från mer gemena utsvävningar och lär den tänka på den komfort som man kan uppnå genom arbete och kärleken till sitt boende".

Svensk mobilisering

Sveriges deltagande i möbelutställningen i Sankt Petersburg var ett svar på Rysslands deltagande i konst- och industriutställningen 1897 i Stockholm, *Stockholmsutställningen*.

Goda erfarenheter och minnen från det ryska deltagandet i Stockholm stärkte många svenska presumtiva utställares vilja att ge rysk publik ett intressant och kvalitetsmässigt urval. Källorna skriver att gods från de allra bästa svenska firmorna valdes ut till utställningen i Sankt Petersburg, och att antalet företag som ville delta i visningen var mycket stort. Den svenska utställarorganisationen tvingades därför att göra ett strängt urval, för att produkterna skulle rymmas inom managens väggar.

Det stränga urvalet säkerställde också kvaliteten. De samtida kritikerna var enhälliga om att den svenska avdelningen utmärkte sig i jämförelse med övriga utställare genom de utvalda föremålens kvalitet och genomtänkta form.

Utan tvivel hade deltagandet i internationella projekt som detta i S:t Petersburg också en politisk aspekt. Projektet fick starkt stöd av den svenska regeringen, som avsatte betydande medel för den svenska paviljongen. Det bildades också en arbetskommitté där kung Gustaf V beslöt att en hederspost skulle ges till sonen prins Wilhelm, som några månader innan utställningen öppnades också gifte sig med storfurstinnan Maria Pavlova.

Kända formgivare

De bästa svenska konstnärliga förmågorna engagerades för att utforma utställningspaviljongen. Främsta namn var den kände arkitekten Ferdinand Boberg, som redan hade viktiga erfarenheter av att skapa utställningspaviljonger till internationella utställningar. Han hade tidigare ritat paviljongen till den internationella utställningen i Paris 1908, liksom den i Saint Louis 1904.

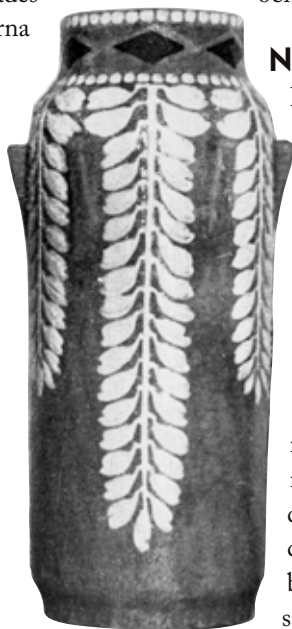
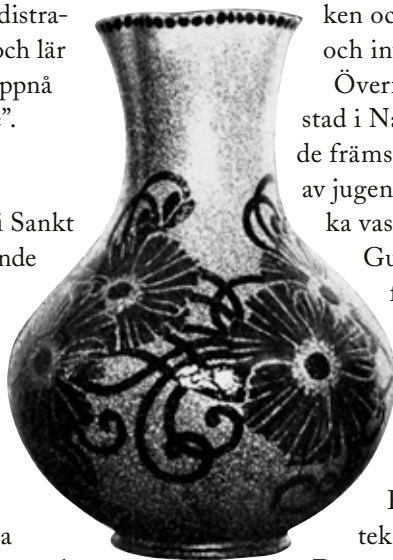
Fasaden till den svenska avdelningen nu, 1908, utformades av Boberg som ett slott med en väldig terrass, omgiven av en välvd, rikt dekorerad balustrad krönt med

kungakronor. I den öppna terrassens fönster, också de ritade av Boberg, liksom på balustradens räcken, stod konstföremål av porslin från Gustavsbergs Porslinsfabrik och glas och kristall från AB Svenska kristallfabriker, som här i S:t Petersburg visade produkter från Sveriges olika glasbruk, däribland Kosta. Man ställde bland annat ut vaser i överfångsteknik (skiktat flerfärgat glas) i den design som blev så populär under jugendepoken och som var dåtidens attraktiva samlar- och investeringsobjekt.

Överfångsvaserna från Émile Gallés verkstad i Nancy – och från bröderna Daum – var de främsta uttrycken för den franska varianten av jugendstil, *art nouveau*. Många av de svenska vaserna hade formgivits av konstnären

Gunnar Wennerberg, konstnärlig ledare för Gustavsbergfabriken mellan 1895 och 1908, och innovatör för glasframställningen på Kosta, där han verkade mellan 1898 och 1902. Likheten mellan Gustav Wennerbergs arbeten och produkterna från Nancy kan spåras till Paris, där Wennerberg hade studerat ny teknik och specialiserat sig konstnärligt.

Det svenska överfångsglasat skiljer ut sig från de kontinentala inte minst i motiven av blomster- och bladdekor.

NK stor utställare

På paviljongens terrass visades också alster från firmor med titeln "Kunglig Hovleverantör". Hovbokbindaren Gustaf Hedberg visade exempel på bokband, guldsmedsfirman K. Andersson visade präglat och stämplat silver. Många av utställarna vid den svenska paviljongen hade tidigare fått internationella utmärkelser.

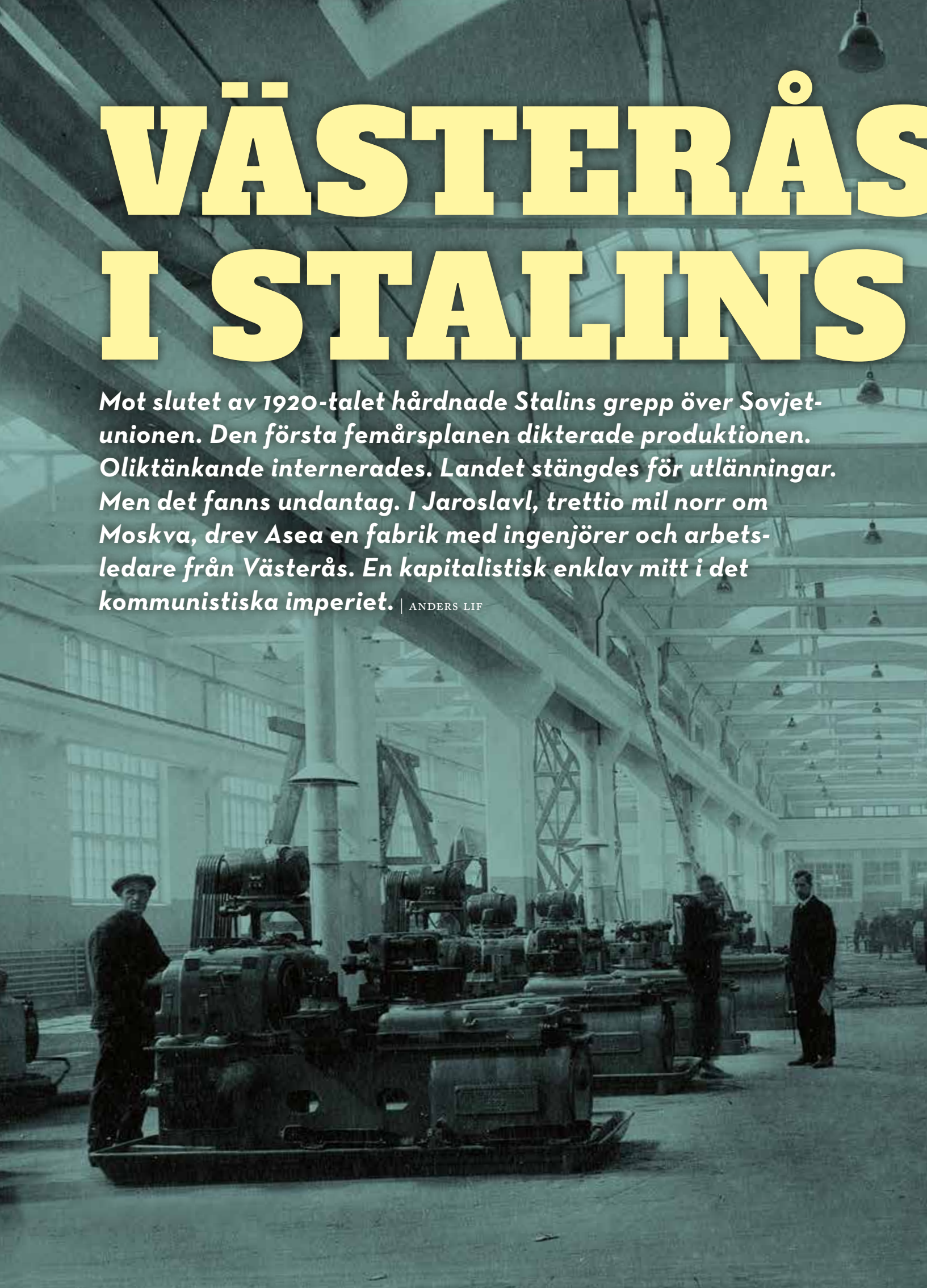
Inne i paviljongen visade Nordiska Kompaniet, också det kungliga hovleverantör, möbler för hemmiljöer. Fem rum i utställningssviten var uppbyggda som matsal, vardagsrum, sovrum och kök. Den svenska avdelningen var den enda utställaren som visade besökare ett modernt utrustat kök, här med en spis av märket Bolinder.

Möblemangens rena former, rikedomerna av textiler på väggarna, mattorna, gardinerna, mjuka divankuddar och fåtöljernas överdrag var grunddrag som gav de ryska besökarna ett intryck av enkelhet, lätthet och trivsel. Den svenska delen av Manegeutställningen i S:t Petersburg 1908 blev därmed en del i introduktionen av en modern västeuropeisk stil i Ryssland, men också en markering av svensk formgivningens särart.

MARINA GAVRILOVA är doktorand i designhistoria och knuten till Eremitaget i St Petersburg.

VÄSTERÅS I STALINS

Mot slutet av 1920-talet hårdnade Stalins grepp över Sovjetunionen. Den första femårsplanen dikterade produktionen. Oliktänkande internerades. Landet stängdes för utlänningar. Men det fanns undantag. I Jaroslavl, trettio mil norr om Moskva, drev Asea en fabrik med ingenjörer och arbetsledare från Västerås. En kapitalistisk enklav mitt i det kommunistiska imperiet. | ANDERS LIF

SARNA SOVJET

Aseas fabrik i Jaroslavl kunde tillverka
30 000 små elektriska motorer per år.
ABB-arkivet, Västmanlands läns museum.

SEAS MÄRKLIGA RYSKA äventyr började under första världskriget. Allmänna Svenska Elektriska Aktiebolaget hade bildats 1891, men det var under kriget som bolagets storhet grundlades. Då fick Asea fritt fram på den ryska marknaden. Konkurrenter som AEG och

Siemens kunde inte längre verka där, eftersom Tyskland och Ryssland stod på var sin sida i kriget. Verkstäderna i Västerås var fullbelagda. Marknaden ropade efter elektriska motorer, turbiner och generatorer.

Affärerna i österled blev så viktiga att Asea bestämde sig för att bygga en egen fabrik i Ryssland för att tillverka elektriska motorer. Det ryska dotterbolaget letade fram en tomt utanför Petrograd, som S:t Petersburg döpts om till. Ryska regeringen sa nej. Under kriget fick inga utländska firmor etablera sig närmare Östersjön än den longitud som gick genom Moskva.

Mot Jaroslavl!

Därför skumpade en hästskjuts med några västeråsare fram genom staden Jaroslavl några dagar 1916. Den historiska furstestaden vid Volga låg tillräckligt långt

österut. Edvin Lindgren ledde delegationen från Asea i Västerås. Han kallades bara Petrovitj och var bolagets Rysslandsexpert. Han var skolad hos familjen Nobel, talade ryska och hade en utvecklad förmåga att knyta kontakter med byråkrater och politiker.

Svenskarna hittade en bra plats för sin fabrik i utkanten av Jaroslavl, nära järnvägen och Volga. Marken ägdes gemensamt av fyrtio bönder. Edvin Petrovitj övertalade dem att sälja och lär ha fått kyssa var och en av de skäggiga bönderna för att besegla affären. Sommaren 1917 började Asea bygga sin fabrik. Ritningarna var kopierade efter verkstäder i Västerås. Här skulle Asea tillverka och linda motorer, bygga ett gjuteri och ett snickeri, uppföra ett kraftverk med svenska ångturbiner, och här skulle det bli ett stort huvudkontor. Allt skulle bli som det var i Sverige.

Men revolutionen kom emellan. Bygget han knappt komma igång förrän bolsjevikerna gjorde sin kupp i Petrograd i oktober 1917 (i november om man följer den västliga kalendern). Sedan kom inbördeskriget. De utländska företagen lämnade Ryssland. Familjen Nobel flydde från Petrograd. Asea tog hem all personal, utom några nyckelpersoner som blev kvar i Jaroslavl trots att staden 1918 hamnade i stridslinjen mellan bolsjevikerna och kontrarevo-

lutionärer. Brevet hem till Västerås berättar om hur stora delar av Jaroslavl förstördes, men hur Aseas fabriksbygge av en lycklig slump räddades undan granaterna.

På sommaren 1918 gick det inte längre. Fabriken lades i malpåse, men förblev i svensk ägo. Åren gick. På 1920-talet återupptog Asea affärerna med Sovjetunionen och levererade turbiner och generatorer till stora kraftverksbyggen, bland annat i floden Volchov väster om Leningrad, som staden nu hette. Lenin sa ju att "kommunism är sovjetstat plus elektrifiering", och Asea tryckte på för att den svenska regeringen skulle återuppta diplomatiska förbindelser med den nya sovjetstaten. Det skedde också 1924, samma år som Lenin dog.

Nystart med sovjetiskt tillstånd

Tre år senare, 1927, skrev Asea ett koncessionsavtal och fick sovjetiskt tillstånd att bygga färdigt fabriken i Jaroslavl och driva den i 35 år, med svensk ledning, med svenska ingenjörer och förmän och med rysk arbetskraft. Arbetet satte igång direkt.

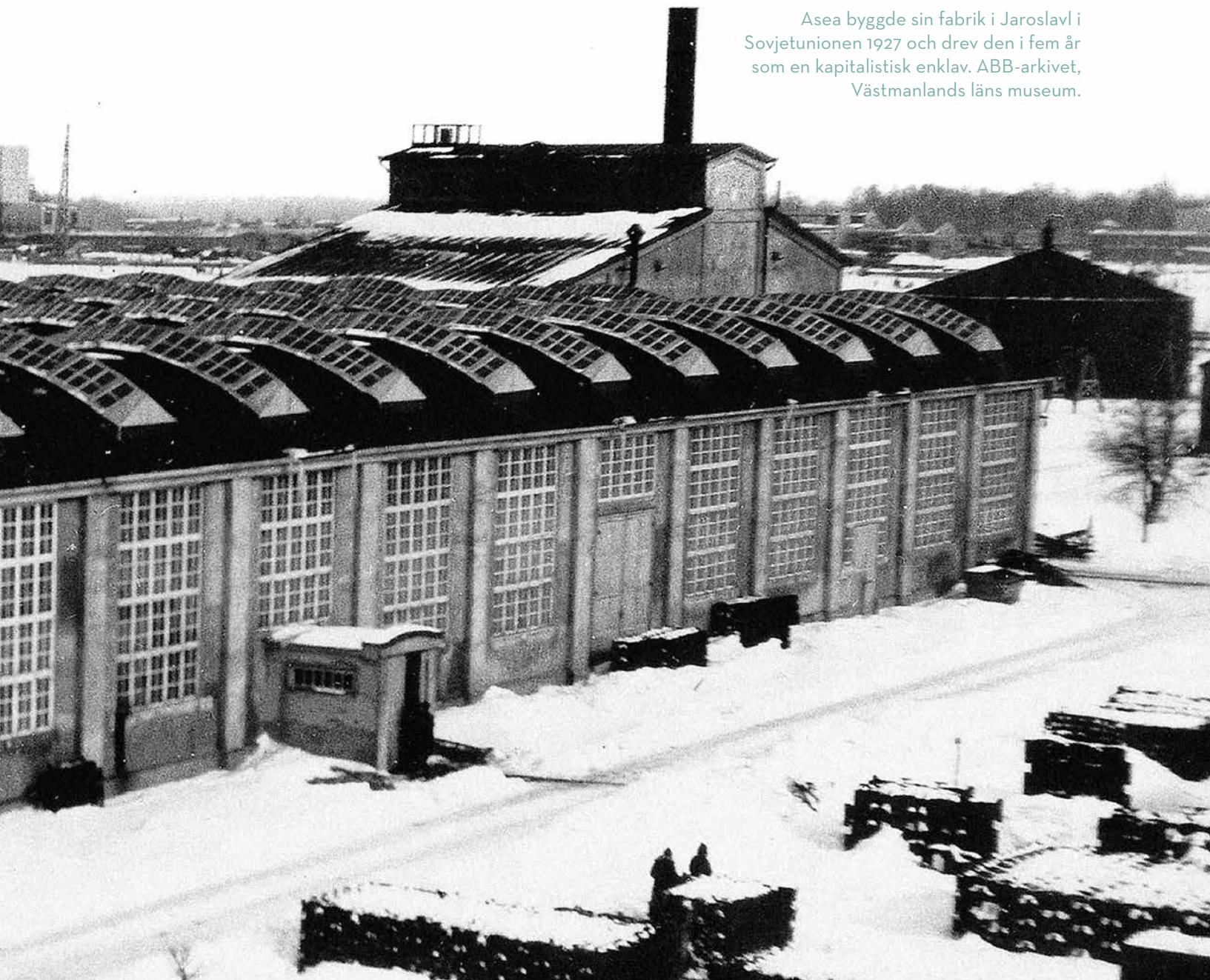
Den ena gruppen efter den andra gav sig iväg österut från Västerås. Med båt och tåg och med Edvin Petrovitj Lindgren i spetsen. De flesta som "reste ut" var ungar, men där fanns också gifta män som tog med sina familjer.

Ungefär samtidigt gav Stalin order om den första femårsplanen. Den svenska fabriken blev ett kapitalistiskt undantag mitt i ett alltmer kollektiverat sovjetiskt samhälle. Asea byggde ett eget modernt bostadshus i tre våningar. Det ritades av arkitekten Charles Lindholm som var svåger till Edvin Petrovitj. Huset fick femtio lägenheter med el, vatten och toaletter, modellerade efter de arbetarbostäder som Asea byggt i Västerås. Varje bostad fick kök in mot gården så att mor i huset kunde ha uppsikt över de lekande barnen. Även ryska arbetare fick hyra lägenheter i det moderna bostadshuset, som står kvar och än i dag anses som ett av de bästa i staden. Svenskarna fick en egen flygel.

Efter en tid levde närmare hundra västeråsare i en värld för sig själva i Jaroslavl. Män, kvinnor och barn. Fabriksledningen bodde i ett rödtrimrat hus som köpts in redan under världskriget. Även det står kvar än i dag och kallas Svenska gården. På innergården fanns en jordkällare där en anställd ryss lagrade livsmedel som han skaffade på vägar som ingen vanlig invånare i staden hade tillgång till. Där anlades också en tennisbana, som antagligen var den första i Jaroslavl.

Här, i sin enklav, firade västeråsarna jul och midsommar, här hade de sina egna fester, här träffade flera av

Asea byggde sin fabrik i Jaroslavl i Sovjetunionen 1927 och drev den i fem år som en kapitalistisk enklav. ABB-arkivet, Västmanlands läns museum.

Ryska arbetare i matsalen i Aseas fabrik. På banderollerna i taket finns citat av Lenin. ABB-arkivet, Västmanlands läns museum.

ungkarlarna ryska flickor som följde med tillbaka till Västerås. Och här skrev de sina brev hem där de berättade om hur det blev mer och mer ont om mat och förnödenheter i det ryska samhället och om hur de på nätterna kunde höra det dystra trampet av fångar som fördes till järnvägsstationen för transport till något okänt läger.

Fabriksledningen bodde på somrarna i en by på andra sidan Volga. Där fick de efter ett par år uppleva hur byn kollektiviserades och hur den bonde de hyrde av fördes bort till Solovetskijöarna utanför Archangelsk. De visste ännu inte att det var början till Gulag.

Modernast i världen!

Fabriken tog två år att bygga. Tillverkningen av elektriska motorer började dock direkt 1927 med halvfabrikat från Västerås. När fabriken var färdig, och all tillverkning sköttes där, ansågs den som den modernaste i världen i sitt slag. Där tillverkades 30 000 små växelströmsmotorer per år. Fabriken hade omkring 1 000 anställda, 50–60 av dem var förmän, verkmästare och ingenjörer från Västerås. Förhållandena mellan chefer och arbetare var i stort sett bra. Lönerna var jämförelsevis goda, och Asea hade ett gott rykte i stadens administration.

Det förekom dock kontroverser på fabriken. Fackföreningen och partiets organisation på fabriken hade en väggtidning där man uppmanade de ryska arbetarna att jobba extra i samhällets tjänst på ledig tid, och där man också kritiserade de arbetare som fraterniserade för öppet med de svenska kapitalisterna.

Det finns inga rapporter om strejker eller oroligheter. Tillverkningen flöt på bra, men koncessionen skulle inte vara i trettiofem år. Redan vintern 1931–32 insåg

svenskarna att de ryska myndigheterna ville ta över. Omsättningen av personal blev allt högre. Asea miss-tänkte att ryssarna använde den svenska fabriken som utbildningsplats. När en arbetare kunde sitt jobb ersattes han av en ny.

Ingen socialisering

Fabriksledningen fick också allt svårare att skaffa fram råvaror. Det sovjetiska samhället var nu hårt reglerat i femårsplanen. En dag inledde myndigheterna förhandlingar med Asea om ett övertagande. I maj 1932 var den uppgörelsen klar. Det blev ingen påtvingad socialisering, utan en ren affärsuppgörelse. Asea fick bra betalt när Folkkommissariatet för den tunga industrin tog över fabriken.

De svenska ingenjörerna och arbetsledarna reste hem. Köpeskillingen, som slutbetalades 1936, användes bland annat till att bygga upp semesteranläggningar för Aseas anställda i Sverige.

Två av svenskarna stannade kvar ett år extra. En av dem var gjutarmästaren Gunnar Bokvist som hjälpte den nya ryska ledningen att ställa om fabriken för att även klara tillverkning av traktorkolvar. Just då behövdes traktorkolvar i Sovjetunionen. Gunnar Bokvist hyllades för sin insats i tidningen *Den nordlige arbetaren* som ett mönster för övriga arbetare i Jaroslavl.

Aseas fabrik finns ännu kvar i Jaroslavl. Den drivs numera av företaget Eldin, och i de svenskbyggda verkstäderna tillverkas fortfarande små elektriska motorer.

ANDERS LIF är journalist och författare. Han har bland annat skrivit boken 1917, om Sigfrid Edström, Asea, Västerås och revolutionen.

TILL S:T PETERSBURGS VÄL VAKTADE SKATTER

Tanken var att föra en levande dagbok med korta video- och bildreportage från S:t Petersburg där jag skulle inventera historiskt arkivmaterial från svenska företag som hade etablerat sig i 1800-talets Ryssland. | VADIM AZBEL

TANKEN VAR LIKA god som den trådlösa uppkopplingen till hotellets wifi-system var undermålig. Som många goda idéer fick den stryka på foten inför den hårda verkligheten. Men visst gav arkivprojektet mellan Centrum för Näringslivshistoria och de statliga arkiven i Ryssland minnesvärda erfarenheter!

Arkivbranschen är en trög värld. Likt ekar växer arkiven långsamt i det tysta och blommar sparsamt. Men de hårbärgerar desto fler spännande arter och hemligheter. Forskaren kan liknas vid den enträgne trägnagaren eller envetna hackspetten, men obestriddigt är att det är tack vare dem som vi lärt känna arkivens innehåll. Och under tre veckors tid fick jag agera gästforskare i staden vid Neva.

Av andra forskare som jobbat på de ryska arkiven har jag förstås fått höra många skrämmande historier om de ointagliga byråkratfort som dessa institutioner utgör. Men inget är så berikande som egen erfarenhet, som rövaren sa på väg till galgbacken. Här ska det forskas, tänkte jag när jag kom till ett litet men trevligt hotell på Bolsjaja konjusjennaja (Stora stallgatan) 10 ett stenkast från svenska generalkonsulatet på Lilla stallgatan.

Från Ivan den förskräcklige

Enligt officiell historieskrivning räknar det ryska arkivväsendet sina dagar från Ivan den förskräckliges regerings-tid, från år 1573, när den första "opis" – det vill säga arkivförteckningen – sammanställdes av någon nu glömd skrivare. Själva benämningen "arkiv" introducerades under Peter den stores tid genom ett kejsarligt dekret den 16 juli 1712 som lade grunden för Senatsarkivet, där de viktigaste statliga administrativa handlingarna skulle förvaras enligt en västeuropeisk modell. Under 1800-talet växte institutionen och förgrenade sig samt fick en tydlig författningsbas.

Efter oktoberrevolutionen förde arkiven under det första året en något osäker tillvaro, men redan 1918 inlemmades de genom ett dekret från Folkkommissarierådet i den statliga sovjetiska förvaltningen. Indelning och ansvarsområden olika arkiv emellan förblev dock oklara fram till 1936, då Stalin skrev under en reorganisation av arkivinstitutionerna, en ny ordning som med få undantag har bestått fram till i dag. År 1936 gjordes exempelvis den fortfarande aktuella indelningen i två typer av arkiv: de historiska, sådana som bevarar material från tiden före 1917, och de nutidshistoriska som har handlingar från perioden därefter.

Målet för min resa var i första hand två regionala arkiv: det historiska stadsarkivet i S:t Petersburg och det nutidshistoriska stadsarkivet i S:t Petersburg. Båda är av stort intresse för en svensk näringslivsforskare med tanke på att S:t Petersburg ända fram till oktoberrevolutionen var Rysslands huvudstad och landets obestridda administrativa centrum där många kända svenska företag hade sina kontor. För Ryssland sågs under 1800-talet fram till revolutionen som den stora vida marknaden att expandera på. Politiska liberaliseringar, juridiska reformer, urbanisering och penningekonomin utbredande skapade grogrund för tillväxt och förhoppningar liknande dem som vi ser i Kina i dag. Företagsnamn som Nobel, LM Ericsson, NK, Asea, Aga, SKF, Skandia och Bolinder bekräftar den bilden.

Stalin nyordnade

Det ryska arkivväsendet har inte bara fått sin struktur i arv från Stalintiden utan även det smått paranoida behovet av kontroll över varje besökare och varje papperslapp som hamnat inne i lokalerna. Från högste arkivchefen ned till det lägst avlönade arkivbiträdet har ingen tid och inga medel skytts för att dagligdags, månadsvis, kvartalsvis och årsvis

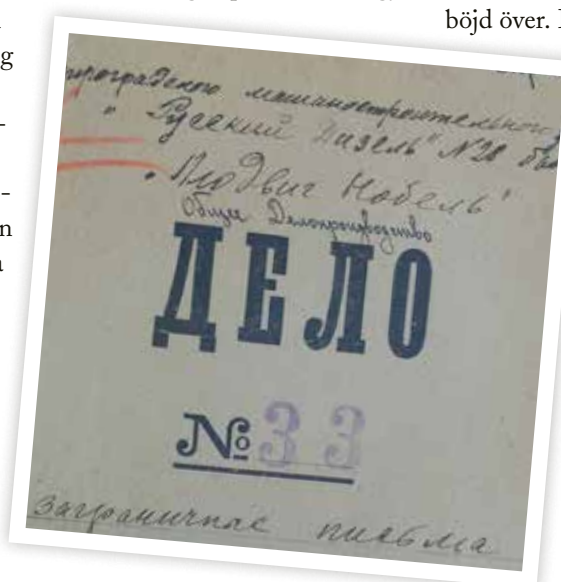
Tystnad råder i denna forskarflitens sal, men datorpipen kan inte helt undkommas. Vid väggen ser vi mikroficheläsarna. Foto: Vadim Azbel.

kontrollera, räkna om och jämföra förvarade akter med listor och förteckningar. Varje arkivhandling som inte är alltför stor eller otymplig sys ihop med andra i lagom tjocka buntar med bibehållen proveniens (ursprungsprincipen) och i kronologisk ordning, sidnumreras och monteras mellan pärmar vars stämplor anger en nummerserie individuell för just den volymen.

På främre pärmens insida fästs en lista på vilken varje forskare och användare är tvungen att skriva sitt namn, sitt forskningssyfte samt redovisa hur materialet har använts: till excerpter, för kopiering eller för genomgång (då noteras om hela volymen gått igenom eller bara delar av den). På den bakre pärmen fästs ett annat blad där arkivtjänstemannen noterar kontroller och datum, och om antalet blad i volymen fortfarande överensstämmer med noteringen på första pärmen. Ett fel här blir en mindre katastrof som sätter igång en komplicerad process där flera anställda på olika nivåer kontrollerar och signerar en rättelse.

Att göra egna kopior eller fotografera av innehåll är strängeligen förbjudet. Vill man ha kopior ska man göra en beställning på en särskild beställningslapp som naturligtvis kontrolleras och fylls i på ett kompletterande sätt

"Ärende nr 33" står det noterat på framsidan av denna arkivakt. Foto: Vadim Azbel.

av den därtill speciellt avdelade vakthavande i forskarsalen, som i sin tur lämnar över beställningen till nästa tjänsteman, vilken hämtar volymen till kopieringsavdelningen. När de beställda kopiorna är klara upprepas hela processen i omvänd ordning. Först kontrolleras samstämmigheten med beställningslappen av vakthavande och sist av beställaren själv som då kan påpeka upptäckta fel eller missar. Varpå det hela i värsta fall tar en ny vända för korrigerings och omkopiering.

Arkivhistorien dokumenteras

Det låter onekligen lite omständligt och byråkratiskt, men det goda i det hela är att man har en dokumenterad historik över minsta lilla volym på arkivet, och man kan nyfiket upptäcka vilka andra forskare som gått igenom och gjort avskrifter ur den volym som man själv sitter

böjd över. Det kan vara rätt roligt med de lite

mindre populära samlingarna, såsom var fallet med det material som jag forskade i. Om antalet användare är få, byts inte listan ut förrän den är åtminstone halvfull.

Det innebär att man till exempel kan se att 1949 gjorde forskare A tre kopior, och 1957 hade en annan forskare B volymen under två omgångar och gjorde några avskrifter, varpå det dröjde till 1990 innan ytterligare en forskare C ville titta på handlingarna. Ibland, om man har tur, kan listan vara helt tom – ingen annan forskare före mig har alltså någonsin

hållit volymen i sin ivriga hand. Det händer till och med att sidorna i volymen fortfarande är onummerade, vilket innebär att den inte får lämnas ut. Högtidligt dras den då in för att, efter att en liten lapp har fyllts i, försvinna till en särskild avdelning där någon tar en halv dag på sig att paginera.

Varje besökare underkastas naturligtvis samma rigorösa kontroll, även om detta i dag sker under betydligt lindrigare och mänskligare former än på sovjettiden. Först ska man anmälas och id-uppgifterna registreras, sedan ska passerkortet utfärdas för en viss bestämd tid, exempelvis en månad, därefter får man ta av sig i garderoben och lämna ifrån sig väskor och kassar. Sedan får man ytterligare en lapp för dagen som man vid utgången får lämna över till en särskild uniformerad vakt som bara är till för att kontrollera alla in- och utpasseringar; lämnar man inte tillbaka den 4x5 cm stora papperslappen så riskerar man att inte bli utsläppt.

Ta med dig lappen när du går

Vill man gå från den ena forskarsalen till den andra eller besöka någon tjänsteman på kontoret, ska en särskild lapp skrivas ut och telefonkontakt tas med den avdelning som man ska till. Lapparna som man fick med sig för att besöka låt oss säga datorrummet med det digitala registret, rekvideras av vakthavande på avdelningen. Inte någonstans kan man gå utan att det registreras och noteras.

Lapparna skrivs ut på löpande band, men för att spara på pappret görs de lika små som halva visitkort, och ve den som tappar bort en sådan. Folk stoppar de små papperslapparna i bröstfickor, i glasögonfodral, sätter fast dem med gem på sina anteckningsböcker och stoppar dem i plånböcker och bakom en gummisnodd som man sätter runt sin mobiltelefon. Lapparna samlas, kontrolleras, bokförs, räknas och förs in i liggare. Som tur är arkiverar man inte dem utan makulerar och slänger. Det är lite kafkamässigt och tar sin tid. Men alla vet att arkivbesökare är som arbetslösa, de har all tid i världen, och får man inte sin handling i dag så kan man lika gärna komma tillbaka i morgon och börja om med allt från början.

I Sverige är forskaren kung och arkivpersonalen trogna tjänare. Man behöver inte registrera och anmäla sig, i bästa fall nedlåter man sig till att sätta en oläslig kråka i en gästliggare. Man går själv och rotar i förteckningar eller letar på dator, och man får hjälp med att fylla i en beställning (om man inte redan gjort det hemifrån via nätet), och en halvtimme senare sitter man och bläddrar i de beställda volymerna. Finns materialet inskannat så behöver man inte ens bege sig till arkivet utan kan få tillgång till materialet via datorn hemifrån.

Har man lust att fotografera av eller på annat sätt kopiera utan att det skadar handlingarna, får man göra det och det kostar som regel inte en krona. Även svenska arkiv har olika sätt för att kontrollera att blad inte försvinner och att materialet inte lämnar forskarsalen, men de är långt ifrån så sofistikerade, och ingen bemödar sig så mycket som att numrera varje blad i volymerna. Både hopbuntade och lösa blad lämnas utan vidare ut.

Humanistens arbetsplats i går, i dag i morgon, i Uppsala och i St Petersburg. Vissa förhållanden ändrar sig endast långsamt. Foto: Vadim Azbel.

I Ryssland upprättas förteckningarna separat över varje delbestånd som stammar från samma avdelning, vilket leder till att det kan finnas hundratalet delförteckningar över material inom ett och samma arkivbestånd. Sedan buntar man ihop alla handlingar i kronologisk ordning, och förteckningen kompletteras med en kortfattad beskrivning av varje volyms innehåll, en "annotation". I Sverige sorterar man handlingarna efter handlingstyp och förtecknar dem under olika serier. Förteckningskommentarerna är oftast lakoniska eller rent av intetsägande. Däremot behöver inte forskaren här i Sverige tillbringa tid med att söka efter en vis typ av dokument. Vill man ha protokoll, är de samlade för sig; vill man ta del av korrespondens, finns den ordnad för sig. Alla system har för- och nackdelar. Att jag föredrar det svenska behöver inte bevisa annat än att jag nog är lite partisk.

Kanske nästa gång

Det blev som sagt ingen rolig youtubedagbok från St Petersburg, och tur var väl det. Att se mig ståuppa framför en trist, rappad fasad och berätta om vad jag fått se under dagen hade nog inte varit så roligt. Så den gamla hederliga reportageformen vann. Men nästa gång... vem vet?

VADIM AZBEL *är arkivarie vid Centrum för Näringslivshistoria.*

Viggo Kramme och Karl Gustav Zeuthen bredvid en modell av en KZ IV. Foto: privat.

LÄRKAN SMUGGLA

Mitt under kaotiska tider i Europa lades grunden för en flygindustri i Danmark, en tillverkning som sedan kom att få betydelse för danskarna under den tyska ockupationen under andra världskriget. | ANNA ZEUTHEN

I VÅRT GRANNLAND Danmark började, åren före andra världskrigets utbrott, en flygindustri i liten skala växa fram. Flygteknikern Viggo Kramme startade en liten privatplansverkstad 1935 efter att han lämnat sin utbildning på Marinens Flyvevæsen. Verkstaden låg i Kastrup på ön Amager utanför Köpenhamn. Kramme fick en beställning på den kände franske flygkonstruktören Henri Mignets flygplansmodell "den flygande loppan" ("pou du ciel", i efterföljd av det franska populära namnet på T-forden, "pou de la route".)

Provflygningarna av loppan skedde på Kastrups flygplats. Den nyutbildade civilingenjören och sedermera flygingenjören Karl Gustav Zeuthen, som just då genomgick flygutbildning, besökte ofta Krammes verkstad. Zeuthen såg flygplanet under en av provflygningarna och erbjöd sig därefter att konstruera en ny och bättre modell. K.G. Zeuthen levererade konstruktionsritningarna till Kramme och därefter började de, tillsammans med några vänner, att tillverka KZ I. De arbetade på fritiden och betalade allt material ur egna fickor. De hade stora problem med att

Titta vi flyger! Underst en KZ IV (ambulansmodellen) med kabindörren på glänt och en dansk flagga fladdrande. Över den en KZ III. Foto: privat.

DES ÖVER SUNDET

skaffa en motor i och med att dessa var så dyra. Men till deras räddning kom en flygintresserad direktör Gunnar Larsen, som arbetade vid F.L. Smidth, ett betongingenjörsföretag. Han finansierade motorn åt Kramme och Zeuthen. Resultatet blev ett ensitsigt sportflygplan.

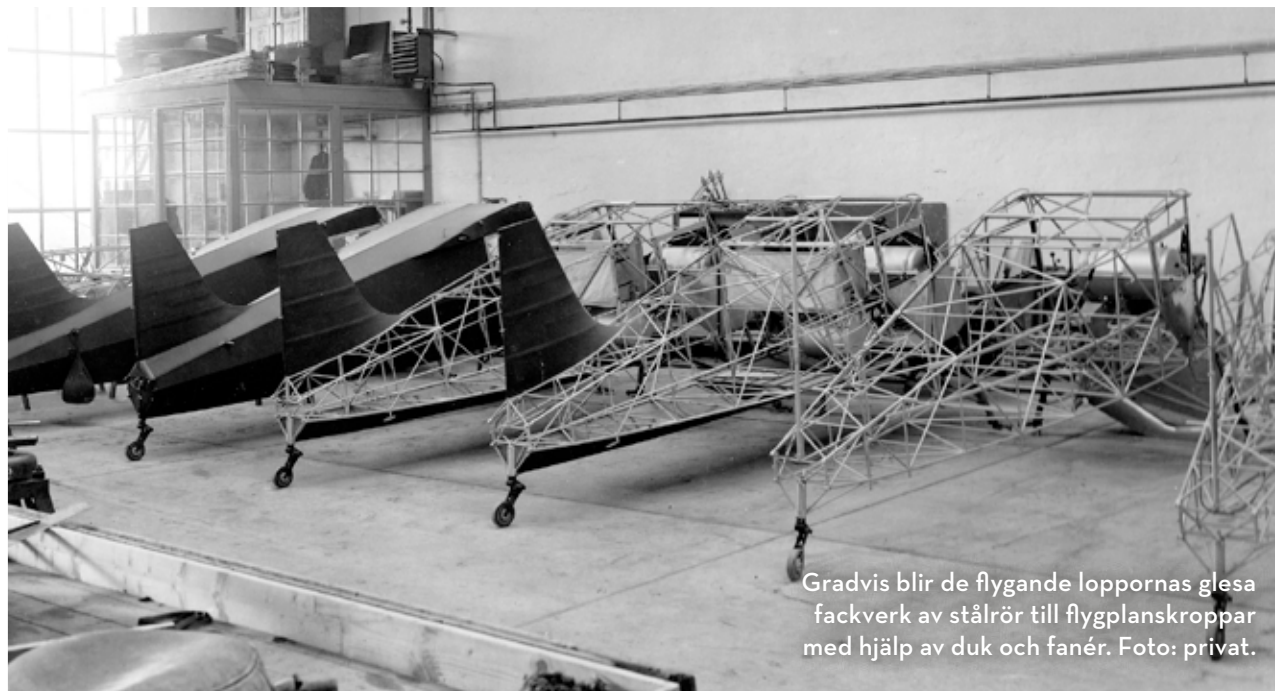
Hantverket

Flygplansmodellen fick namnet *KZ I*, "K" för Kramme och "Z" för Zeuthen. Flygplanet flög enligt källorna första gången i februari 1937. Direktören Gunnar Larsen var mycket nöjd med resultatet. Med finansiell hjälp från företaget F.L. Smidth kunde Kramme, Zeuthen och Gunnar Larsen nu grunda *Skandinavisk Aero industri A/S*. Aktiebolaget var en realitet 1 augusti 1937. Bolaget skulle ägna sig åt att både konstruera, tillverka och sälja flygplan. Zeuthen och Kramme satt i ledningen för verksamheten. Händelseförloppet skildras i medlemstidningen *Veteranfly Klubben*, årgången 1994.

Arbetet med modellen *KZ II* påbörjades samma år, 1937. Flygplanet tillverkades i tre olika versioner. *KZ II Kupé*, vilken lanserades i slutet av det året, *KZ II Sport*, som stod färdig 1938, och *KZ II Trainer*. Kramme och Zeuthen tillverkade sina plan med traditionella hantverksmetoder. Vingarna konstruerades av trä och fick därefter yta och finish i form av målarduk eller ett lager träfanér. Flygplanets kropp var uppbyggd kring en stomme av stålrör. Den danska *Veteranfly Klubben* berättar att flygplanen blev dyra produkter då ett plan krävde 2 200 arbetstimmar. Produktionen var planerad för export då marknaden i Danmark inte var tillräckligt stor. Marknadsföringen genomfördes genom demonstrationsflygningar över hela Europa. De möttes av entusiasm.

Nödlösningen: filmprojektorer

Den 9 april 1940 ockuperades Danmark av Nazityskland. Krammes och Zeuthens flygplanstillverkning förbjöds, och företaget var tvunget att avskeda många av de anställda.

Gradvis blir de flygande loppornas glesa fackverk av stålrör till flygplanskroppar med hjälp av duk och fanér. Foto: privat.

Det blev nödvändigt för SAI att bredda sin produktion och tillverka annat än flygplan. Startskottet gick därför för konstruktion och tillverkning av elbilar och 16 mm stumfilmsprojektorer. K.G. Zeuthen var konstruktör även för dessa.

Den nazistiska ockupationen skulle inte få ta käl på företaget. Trots stora risker konstruerade och tillverkade Skandinavisk Aero Industri *KZIII Lärkan* i smyg. För att undvika att bli upptäckta undvek bolaget att montera flygplanet. Ett gyllne tillfälle dök upp 1944 när Skandinavisk Aero Industri fick exportlicens för några exemplar av KZ II. I leveransen smugglade man nämligen med delarna till KZ III. *Lärkan* såg ljuset några månader senare i svenskt luftrum då den provflögs. I april 1945 skrevs planet in i det svenska luftfartygsregistret. 22 år senare såldes planet tillbaka till Danmark, där det numera finns att beskåda på Danmarks Flymuseum beläget i Stauning Lufthavn.

SAI fick däremot tillstånd av den tyska ockupationsmakten att kunna arbeta med konstruktion av ambulansflygplan och segelflygplan. Zone-Redningskorpset gjorde en beställning på ett ambulansflygplan av SAI. De ville ha ett specialbyggt flygplan för att kunna transportera två patienter, en sjuksköterska och två piloter. I maj 1944 provflögs ambulansflygplanet, KZ VI för första gången.

Freden

En serietillverkning av KZ III inleddes när freden kom. Under 1946 tillverkades 63 flygplan. Planet vidareutvecklades till en fyrsitsig större variant, och fick namnet *KZ VII*. Det var tänkt att en hel familj med bagage skulle få plats i flygplanet. Kramme och Zeuthen ansåg att de moderna tiderna beredde plats för flygplansproduktion i större serier. Flygplanet sålde bra, och stora beställningar kom in från den intresserade allmänheten.

Men en tidig vintermorgon 1947 bröt så en stor brand ut. Den stora monteringshallen tillsammans med den påbörjade serien på 50 flygplan totalförstördes.

Produktionen återupptogs i en annan fabrik, men vid det laget hade företaget förlorat fem månader. I flera delar av Europa hade det under den tiden införts importrestriktioner och det ledde till svårigheter att sälja flygplanen. Efter kriget blev det dessutom ett överskott av flygplan på flygplansmarknaden. F.L. Smidth beslutade sig för att lämna flygplansbranschen och SAI.

Kramme och Zeuthen köpte F.L. Smidths del i företaget, och 1949 tillverkade de bl.a. ett konstflygplansplan, *KZ VIII*, åt Sylvest Jensens Luftcirkus. De kämpade på i några år till med hård konkurrens från bl. a. amerikanska flygplanstillverkare. Några av de senare flygplanen råkade ut för haverier; några konstruktionsfel kunde dock inte påvisas, trots noggranna utredningar, konstaterar *Veteranfly Klubben* 1994.

Men med de problemen kom också flygplansproduktionen i stort till sitt slut. Kramme och Zeuthen avslutar satsningen på KZ-plan i mitten av 1950-talet. Efter fem årtionden kommer historien om KZ-flyg emellertid bli film. Peter Zeuthen (son till Karl Gustav Zeuthen) planerar en dokumentär om denna spännande näringslivshistoriska berättelse genom crowdfunding. Han framhåller ”Her kan læserne støtte tilblivelsen af en dokumentarfilm om de to konstruktører og deres drøm om at bygge fly.” Nog förtjänar de danska flygdrömmarna att åter få luft under vingarna!

ANNA ZEUTHEN är arkivarie vid Centrum för Näringslivshistoria och KG Zeuthens brorsbarnbarn.

Genom en utfartstunnel under Södra kungsvägen kan man nå AGAs fabriker ovan jord. Utanför de stötsäkra tryckvågsdörrarna möter vi bara råa bergväggar. Foto: Johan Strindberg.

HÄR SKAPADES FLYGINSTRUMENT I BERGETS INNANDÖME

Är det dvärgkungadömet's tunga västra port vi passerat? Liksom i sagan är gången närmast klippväggen grovt huggen och förfallen. Ju längre in i berget vi kommer, desto mer välbevarade blir salarna. Men som i sagan så också i svenska bergrumsanläggningar. Vi befinner oss på Lidingö, i Agas skyddade gamla fabriksanläggning under jord.

DE 6 000 KVADRATMETER stora fabrikslokalerna sprängdes fram 1943, när det stod klart hur förödande bombangrepp kunde bli för ett lands krigsproduktion; de var i bruk fram till 1987. Med eget färskvatten och egen kraftförsörjning skulle anläggningen också kunna fungera som skyddsrum för 3 000 personer. Därefter har den varit plats för mer tillfälliga verksamheter och som lager.

Inne i berget tillverkades tidigare precisionsinstrument för krigsbruk: ubåtsperiskop, sikten, gyroskop till stridsflygplan, fartyg och stridsvagnar samt vingbalkar till jaktplanet J22.

Därefter har Aga även förlagt processande av gasprodukter här inne, något den stora duschanläggningen och de många ögonskyddsduscharna vittnar om. Tillverkning av tuber och andningsutrustning för exempelvis rökdykare eller medicinskt bruk bedrevs av det från Aga avknoppade Interspiro, vars semesterregler från 1987 fortfarande sitter anslagna.

I dag ägs anläggningen av fastighetsbolaget Diligentia och är möjlig att hyra om någon är i behov av 6 000 atom-, gas-, spräng- och brandskyddade kvadratmeter golvyta. Kalla kriget är sannerligen över.

I maskinverkstadshallens ena ände låg svetsverkstaden, avgränsad med tillfälliga men täta väggar.

Vid väggen till svetsverkstaden sitter en station för ögondusch monterad.

I den väldiga maskinverkstaden fanns utrymme för vanlig maskinutrustning och för den avancerade gyroinstrumenttillverkningen. Kraven på ljus, renhet och reglerad luftfuktighet var mycket höga; de anställda bar skyddsrockar och hårhuvor.

Vänster: Vid dörren mellan maskin- och svetsverkstäderna. Frågan är hur man gjorde för att missbruka dörröppnaren.

Nedan: Den tidigare monteringsverkstaden och rummen intill har använts som rekreativ utrymme. I ett finns ett pentry, i ett annat står ett biljardbord med köer och bollar kvar. Själva monteringsalen har gjorts hemtrevlig med tygdraperier längs väggarna och tapeter i sjuttiotalsfärger.

Samtliga foton: Johan Strindberg.

Bergumsfabriken hade sin egen färskvattenbrunn och ett gediget fläktsystem. Samt naturligtvis sitt eget reservkraftaggregat, från vilket det interna elsystemet sträckte sig.

Ovanför en oansenlig trappa ligger avdelningen för anläggningens stora fläktsystem. Här finner vi även ett litet kontor för vaktmästaren, med kvarliggande ritningar och tryckmätare för gassystem.

FRÅN MAH-JONG TILL VAMLINGBOLAGET

Hos Kristina Torsson finns kreativitet, entreprenörskap och ideologisk övertygelse i lycklig förening. Att mode som kulturuttryck ofta speglar nya samhällsföreteelser är i dag ett erkänt faktum. Inte sällan har mode dessutom blivit tolk för politiska uppfattningar och ställningstaganden. | INGRID GIERTZ-MÅRTENSON

FÖR ETT HALVSEKEL sedan hade vi i vårt land ett tydligt exempel på detta. När den s.k. 68-rörelsen med sin vänsterideologi spreds i Sverige blev företaget Mah-Jong dess företrädare då det gällde mode. Eller snarare anti-mode. Tre starka individer, Helena Henschen, Veronica Nygren och Kristina Torsson grundade ett företag med en klar filosofi, formulerad i ett manifest med tydliga mål: samma modell skulle finnas år från år, naturliga material, vackra färgglada kläder för alla åldrar och storlekar. Allt skulle tillverkas i Sverige för att på så sätt stödja den inhemska tekoindustrin och inte utnyttja billig produktion i tredje världen. I företagets ideologi fanns också en stark reaktion mot snabba modeväxlingar och mot den perfekta kroppen med det perfekta modeplagget.

I dag finns bara Kristina Torsson kvar av den berömda trion. Hon ser tillbaka på Mah-Jongtiden:

– Vi var tre när vi startade 1967, helt överens om allt, både formgivning och målsättning. Men det var jag som till stor del ansvarade för det administrativa, formulerade och skrev ihop värdegrunder.

Olika omständigheter gjorde att företaget efter tio år lades ner 1977. Tekokrisen och höga tillverkningskostnader i Sverige bidrog. Helena Henschen hade redan lämnat verksamheten efter två år, och Veronica Nygren fortsatte som framgångsrik textilkonstnär. Kristina Torsson var den enda som ville gå vidare.

Kristina Torsson. Foto: Vamlingbolaget.

Från DN till Gotland

Att återigen komma igång som designer och företagare tog några år. Efter en bok och flera år som konsumentreporter i DN, kunde Kristina Torsson realisera sin dröm och starta ett eget företag, Vamlingbolaget. Hon reste runt i Sverige och tittade på lokaler. År 1983 kom möjligheten: ett vackert gammalt mejeri på södra Gotland, dit Kristina flyttade med man och två barn. "Gotland lockade. Jag hade tillbringat alla mina somrar där hos mina farföräldrar sedan barndomen."

I dag finns allt från verkstad och färgeri till syateljé, postorderrum och en butik i det gamla mejeriet. 7 anställda och delar av familjen finns med i verksamheten. Värdegrunderna från Mah-Jong finns kvar: vackra vardagskläder som håller i flera år utan att följa modetrender; naturmaterial, tillverkning i Sverige och goda arbetsförhållanden. Flera idéer och mönster från Mah-Jong finns kvar i dagens kollektioner. Vissa av Helena Henschens

Sjuttiotalets marke-
rade konturer präglar
denna familjekollektion i
blått. Foto: Vamlingbolaget.

Höstkollektion från Vamlingbolaget 2013. Tidens utveckling har påverkat mönstren, men grunden är den samma som för Mah-Jongs tidigare formgivning. Foto: Vamlingbolaget.

och Veronica Nygrens mönster säljs fortfarande, och den berömda Mah-Jongblomman lever vidare. Den designades av Kristina Torsson och hör till de omkring 25 mönster hon ritat. Många av dessa är klassiker som följer med år efter år.

Nya projekt lockar Kristina Torsson. En stickad kollektion i samarbete med formgivaren Erica Laurell har varit framgångsrik. Försäljningen sker dels via postorder, dels i egen butik både på Gotland och i Stockholm samt på ett kooperativ i Visby. Hemslojden är en ny och värderad kund där man hittar Vamlingbolagets produkter. "Och vi har tentakler ute för att sälja både i USA och Japan". En begränsad kapacitet i Sverige och på Gotland har dock tvingat fram samarbete med andra länder. Vid försäljningstoppar förläggs viss plaggproduktion till Estland, manchester tas från Kina och silketrikå från Turkiet.

Företagandets kreativa kärna

Hur ser Kristina Torsson på idén att driva ett företag i dag, hur kan man kombinera entreprenörskap och kreativitet?

–Jag är ganska ambivalent till företagsidén, men det finns ju inget annat sätt att få fram sina produkter och föra ut sin kreativitet, svarar hon. Vamlingbolaget är beroende av sin kreativa kärna, det våra kunder förväntar sig och tycker om. Det måste vi upprätthålla och föra ut.

Till detta tänkande hör honnörsord som tidlöshet och hållbarhet. Kristina Torsson ser en förutsättning för hållbarhet i det faktum att företaget tillverkar i Sverige och helst också i svenska material.

–Jag försöker jobba med gotländsk ull och strävar efter bästa möjliga råvaror. Ser vad som händer på mat-sidan som inspiration. Men jag anser att alla textila råvaror, t.ex. bomull, bör förädlas så långt det går i sitt ursprungsland, av miljöskäl och för att ge jobb och inkomster där. Samma idé som när det gäller närproducerad mat.

Att dokumentera företagets kreativa uttryck och dess produkter för framtiden är ett annat stort intresse hos Kristina Torsson.

–Det förstod vi redan på Mah-Jongtiden, vi visste att vi var annorlunda, älskade det vi gjorde och sparade både plagg och skisser.

Historien dokumenterad

Mycket av detta finns i dag deponerat på Nordiska Museet, Borås Textilmuseum och Centrum för Näringslivshistoria. Men inte bara kollektioner bör dokumenteras och sparas. Kristina Torsson vill också dokumentera vardagslivet inom företaget, något som inte gjordes på Mah-Jongtiden.

–Hur vi jobbar i dag, hur arbetet görs bakom kulisserna – det vill jag bevara för framtiden och låta omvärlden och forskare ta del av avslutar hon.

Ett yttrande som ligger helt i tiden och en filosofi man önskar att fler företag, inte bara inom modeindustrin, borde göra verklighet av.

INGRID GIERTZ-MÅRTENSON *är vd för Swedish Vision AB och Senior Advisor vid Centrum för Näringslivshistoria*

Stockholms stadsbud har inte kunnat märkesskydda själva beteckningen "stadsbud". Men bara de som kommer från de två föreningarna kan bära den karaktäristiska mössan med sin numrerade skylt. Foto: Stadsbud i StorStockholm AB.

150 år av trapphus, kassaskåp och konsertflyglar

"Till Eder tjänst ärade allmänhet, Herr och Fröken Stockholm". Så inleder Sixten Engzelius Stadsbudskårens krönika från början av 1900-talet. Bärandets historia har pendlat mellan statistroller, hundpassning och kassaskåpförflyttningar. I år fyller Stockholms stadsbud 150 år. | MARCUS RIDUNG

PÅ EN AV bilderna vid Stadsbudens servicekontor i Årsta sitter en man med benen i kors med en hund i famnen. Han har hjälpt en dam att rasta hunden. Det var heller inte helt ovanligt att man förr i tiden hjälpte damer och herrar i rullstol runt kvarteret. Tiderna förändras. I dag är det ofta företags- och privatflyttar, möbelmontering och magasinering som står på agendan.

Bostäder byggs, företag byter ut inredningar och människor flyttar ihop eller skiljer sig, och det är inte sällan man får inta rollen som terapeut samtidigt som man bär. Människor har behov av att flytta. Och att prata, säger Krister Nordström som började som stadsbud 1977.

– En av de stora fördelarna med arbetet är att man träffar så många trevliga människor, ytterst sällan det omvända.

Det är en stor glädje när man utfört ett bra jobb och kunderna är nöjda och glada.

Han lyfter fram en speciell stadsbudsanda som fortfarande lever kvar. Det är den som fått honom att fortsätta arbeta trots många tunga lyft med mycket trappbärning. I dag har han arbetat med att bära i snart 40 år.

– Det blev lite av en tillfällighet, som för många andra. Och jag blev kvar, också det som så många andra. Det blir som en livsstil att jobba så mycket man vill en period för att sen ta det lite lugnare. Allt efter behov och lust.

Två ekonomiska föreningar

I dag lever stadsbuds rörelsen vidare genom de två ekonomiska föreningarna Stadsbudens Service och Stadsbud i

Krister Nordström, bild tagen av Keta Gräsman.
Foto: Stadsbud i StorStockholm AB.

Storstockholm. Föreningarna uppstod 1961, då stadsbuds-kåren omorganiserade sig på begäran av myndigheterna.

Men moderniseringen av yrket började redan i mitten av 1860-talet. År 1863 startade skådespelaren och sceninstruktören Christian Åbjörnson, med inspiration från den köpenhamnska bybudsinstitutionen, Stockholms första moderna stadsbudskår. Iklädda uniform av brunt mollskinn och med en svart metallplåt över mösskärmen med inskrift i gult: *Åbjörnsons stadsbudskår*. Buden var placerade i strategiska hörn i Stockholms innerstad för att ta emot uppdrag från allmänheten. Järnvägsstyrelsen blev 1871 en stor arbetsgivare då man inrättade ett avtal parterna emellan.

–Många stockholmare minns ännu ”stadsbud till spår 11”, som man förr kunde höra i högtalarna på Centralstationen. Men tiderna förändrades och utan SJ:s stöd var det inte längre lönsamt att vara stadsbud på Centralen. Därför lades verksamheten ner och flyttade till kontoret på Skeppsbron, konstaterar Krister Nordström.

Ett människens yrke

Cykel, häst och vagn var de redskap som stod till förfogande innan lättare lastbilar gjorde entré i början på 1900-talet. Man tog byrån på ryggen och kofferten i handen och cyklade iväg. Man budade nyhetsmaterial till tidningar, piskade mattor och transporterade strömmingstrummor åt skärgårdsbåtarna. Men även inom filmen spelade man en stor roll vid hjälp av kulissbygge och statistuppdrag. I dag är uppdragen inte lika spektakulära även om det dyker upp ett och annat utöver det vanliga.

–Som när vi skulle bära upp ett helt hus, förvisso isärplockat, genom en skog långt ute i skärgården minns Krister Nordström.

–Eller när vi fick hyra in en kranbil för att få in ett piano på andra våningen i en villa.

Vid frågan om det har varit några kvinnor som arbetat som stadsbud blir han osäker. Men han kan inte erinra sig om det har funnits några. Stadsbudens historia verkar vara männens. Vid vidare läsning ur Sixten Engzelius *Stadsbudskårens krönika* kan man läsa om bland annat *Fjällan*, *Bråttom*, *Prästen* och *Mammas pojke*. Om okända och ökända män som började bära för att tjäna en slant. Att det kunde uppstå osämja mellan de olika manskapen, men att det alltid har funnits god kamratskap inom stadsbudskåren. Förr i tiden var det vanligt att stadsbud ställde upp i olika evenemang, som bland annat gång- och cykeltävlingar. I potten låg äran och en dosa snus skänkt av cigaretthandlaren Hasselqvist.

Ett stadsbud är ett stadsbud

Under 150 år har det hänt en del vad det gäller verktyg, redskap och uppdragsgivare. I dag använder man maskinskrädd, bärhandtag och krysselar som gör arbetet mer ergonomiskt. Samtidigt är mycket av arbetet sig likt. Och kanske är det där tjuvningen ligger. I en förändringens tid då alltmer går att effektivisera och digitalisera, är stadsbud alltid ett stadsbud med uppdrag att bära och förflytta, ett tidlöst yrke när det mesta andra förändras. Och ett yrke som skrivit in sig både i Stockholms historia och i allmänhetens minne.

–Uttrycket ”Ett Stadsbud kan man lita på” är något som är välkänt hos Stockholmare, och det märker man när man är ute på företag och institutioner, men också på flyttuppdrag hemma hos privatpersoner. De flesta slänger glatt åt en sina nycklar och beger sig till jobbet och ber en slå en signal om det uppstår frågetecken, avslutar Krister Nordström.

MARCUS RIDUNG är utbildad litteraturvetare och verksam som frilansjournalist.

Bländar bilens strålkastare? En kontroll av ljuskäglans fördelning i höjd- och sidled ger svaret. Bilden visar – som synes – Odd Björnström, vid bilprovningsanläggningen i Kiruna under 1960-1970 tal. AB Svensk Bilprovnings historiska arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

BILPROVNINGEN MINSKADE TRAFIKDÖDEN

På 1960-talet dödades över ett tusen personer varje år i den svenska trafiken. Som ett motdrag grundades Bilprovningen. Nu firar Bilprovningen sitt 50-årsjubileum i en tid av förändring. Det gamla monopollet har ersatts av fri konkurrens på en omreglerad marknad. | NILS JOHAN TJÄRNLUND

SEDAN STARTEN HAR långt över 200 miljoner personbilar passerat besiktningen. Det är få svenskar som inte någon gång har kommit i kontakt med Bilprovningen.

Idén till en obligatorisk fordonskontroll i Sverige föddes egentligen redan före första världskriget, och under en period fanns krav på besiktning av bilar i enskild trafik åtminstone vart tredje år. Men reglerna slopades 1923. Åren efter andra världskriget växte bilismen sedan snabbt, särskilt när bilimporten släpptes fri i början av 1950-talet: bilen sågs som en

frihetssymbol. Vägnätet rustades upp, och i innerstäderna ersattes äldre bebyggelse av parkeringsplatser och breddade gator. Men de nya vanorna orsakade också en dramatisk ökning av trafikolyckorna. År 1951 var antalet dödade och skadade nära 12 000, tio år senare hade siffran stigit till nära 23 000.

Det var alarmerande. Från politiskt håll kom flera förslag om en regelbunden fordonskontroll, som exempelvis i Belgien. En av de främsta pådrivarna var kommunikationsminister Gösta Skoglund. Men det var en het potatis.

Allmänheten och pressen såg på reformen med missnöje. Och statsminister Tage Erlander kände oro inför väljarnas dom i det kommande valet.

Beslutet fattades så av riksdagen hösten 1963. Ett aktiebolag, AB Svensk Bilprovning, bildades med staten som huvudägare och med motorbranschen, motororganisationer, organisationer inom yrkesmässig trafik och bilförsäkringsföretag som delägare. Verksamheten skulle drivas utan vinstsyfte och bekostas av avgifter. Ett aktiebolag med myndighetsuppgifter var en nyhet i svensk statsförvaltning. Det var uteslutet att ge själva företaget myndighetsansvar. Lösningen blev att de enskilda besiktningsmännen utövade myndighetsfunktionen, som exempelvis att besluta om körförbud och ombesiktning.

Kris i starten

Redan nästa sommar skulle en provverksamhet vara igång. Den utnämnde vd:n anlät dyra konsulter, men veckor och månader gick. I februari 1964 slog revisorerna larm. Två tredjedelar av aktiekapitalet på en miljon var redan förbrukat och Bilprovningen nära likvidation.

En ny vd utsågs, Alexej Pellijeff, som stod inför en gigantisk uppgift att reda upp det ekonomiska haveriet. Han och personalen lyckades på mindre än ett år bygga upp en landsomfattande verksamhet med över 100 stationer. Redan den 1 juli 1964 kom prov igång på sju orter: Stockholm, Kalmar, Oskarshamn, Västervik, Helsingborg, Arvika och Söderhamn.

Lokalbehoven var skriande, och ingenjörer sändes ut över landet för att leta. I Sjöbo förvärvades en syltkällare! Det var en före detta bilverkstad som ägarinnan hade byggt om till förråd. Kommunalingenjören i Falkenberg föreslog en lokal som till och med hade färdig skylt: "Köttbesiktningen" – det var bara att måla över "Kött". I Avesta fanns en tänkbar lokal som saknade toaletter. Kommunalrådet hade lösningen: "den långa längan på salutorget" – 20 utedass i rad! I stället hyrdes en flyttbar toalett med två avdelningar, en för personal och en för kunder.

Som tandläkarbesök

Att inställa sig hos Bilprovningen blev lika allvarligt, kanske allvarligare, än att gå till doktorn. Det finns berättelser om bilägare som inte kunde sova natten innan.

–Många kom med en oro inombords, förklarar Benny Örnerfors, anställd i Bilprovningen sedan 2001 och företags vd sedan 2012.

Historiskt var det ungefär som att göra ett tandläkarbesök. Man insåg att det var nödvändigt att besiktiga bilen, och man gjorde det med frustration och skräckblandad förtjusning. Talande är att över 100 000 fler bilar än normalt skrotades just åren 1964 och 1965. Samtidigt skedde en rekordförsäljning av nya bilar. Goda tider? Förklaringen är snarare bilägare som oroade sig för besök och skrotade sin gamla kärra i förväg.

Tillkomsten av Bilprovningen medförde alltså en förnyelse av bilparken. Och 1964 blev det dittills svartaste trafikolycksfallsåret. Därefter skedde ett trendbrott trots växande bilism.

Den till synes primitiva rosthammaren är ett centralt redskap när ytterhöljets kondition ska bedömas. Årsta våren 1965: bromsprovare Bosch. AB Svensk Bilprovnings historiska arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

–Bilprovningens främsta insats har utan tvekan varit den förbättrade trafiksäkerheten, konstaterar Magnus Ehrensträhle, företags vd åren 2001–2012.

Man kan lätt förstå vilken skillnad det blir när fordon med påtagliga brister helt försvinner från vägarna.

Rostskador var det nästan vanligaste problemet. Bara strålkastare och färdbroms hade högre underkännandefrekvens. Det ställde krav på kunskap och erfarenhet att upptäcka dolda skador med den lilla rosthammaren.

Gradvis tillkom fler moment i besiktningsprotokollet. Redan i slutet av 1960-talet infördes de första miljökraven. Erfarenheter från USA visade på ökade hälsoproblem och smog. Bilprovningen började kontrollera koldioxidhalten i avgaserna vid tomgång.

–År 1989 införde Sverige som första land i Europa krav på katalysatorer, och miljötänkandet är något som Bilprovningen medvetet har fört ut till andra länder, säger Magnus Ehrensträhle.

–Inom den internationella samarbetsorganisationen CITA har jag personligen drivit miljöfrågor i flera år. Omvärlden är över huvud taget mycket intresserad av hur Bilprovningen driver verksamheten med effektivitet och hög standard.

Politisk dimension

Prästsonen Alexej Pellijeff var Bilprovningens ansikte utåt som vd i mer än 20 år, fram till sin pensionering 1985. Som tidigare vd för Svenska Omnibusägarförbundet hade han kontakter inom transportvärlden, och med en

Att åka till bilprovningen var som att åka till tandläkaren. Dessutom kunde det bli långa köer. Så se till att boka tid i tid! 1978 AB Svensk Bilprovnings historiska arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

bakgrund inom statliga utredningar kände han sig även hemma inom departement och förvaltning. Ännu närmare band till den politiska sfären fick Bilprovningen från 1980-talets mitt och fram till millennieskiftet. Bland vd:ar märks förre justitieministern Ove Rainer, socialdemokraten Kurt Hugosson och kristdemokraten Per Egon Johansson, och bland styrelseordförande moderaten Görel Bohlin, LO-ordföranden Stig Malm och förre centerledaren Olof Johansson.

På våren 2001 tillsattes Magnus Ehrenstråhle som ny vd. Han kom från en rad uppdrag inom industrin. På bara några år hade Bilprovningens goda ekonomi nämligen urholkats för att täcka olika framtidsprojekt och upplupna förluster.

–Kassan var så skral att jag måste börja med att låna till de anställdas löner, berättar Magnus Ehrenstråhle. Dessutom fanns ett jättelikt behov av att rusta upp våra testanläggningar.

Ehrenstråhle reste runt i landet och besökte medarbetare; de flesta hade aldrig mött en vd tidigare. Organisationen sågs över, antalet distrikt minskades och ledningsgruppen byttes ut. Inom företaget fanns 1 500 olika arbets-cheman. Om en person blev sjuk, kunde ingen annan hoppa in.

–Jag bestämde att vi skulle införa tre, där varje station var tvungen att komma överens om ett. Dessutom gick vi från 2 400 anställda till omkring 1 300. Det var oerhört tufft, men öppen och ärlig kommunikation skapade förståelse och en väg framåt. Det hade aldrig gått utan en lojal personal.

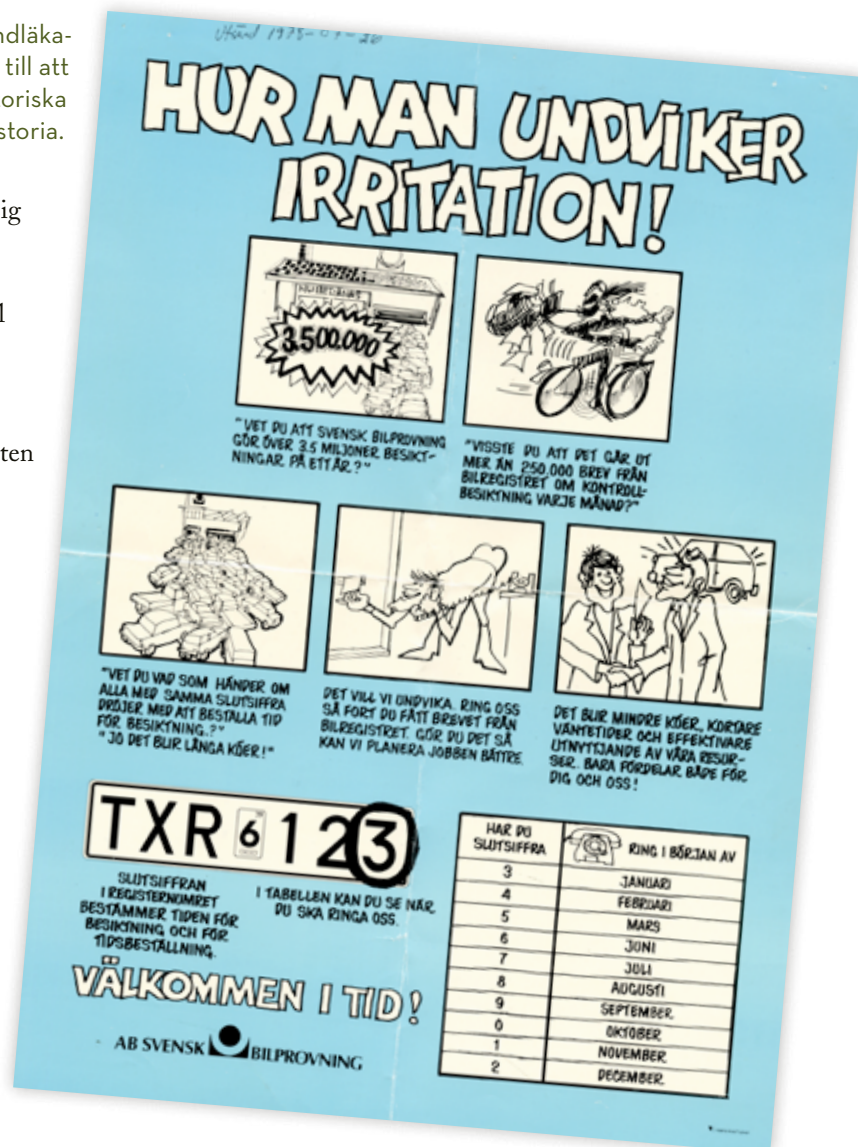
Samtidigt rustades Bilprovningen för nya tider.

–Intresset har varit stort kring våra it-lösningar med många studiebesök från omvärlden beroende på att vi har varit så tidigt ute, berättar Benny Örnerfors. Vi har också alltid haft en företagsledning som varit beredd att satsa på processeffektiviseringar för att skapa en bättre lönsamhet. Under tio år kunde vi hålla konstanta besiktningspriser, till stor del tack vare satsningarna på it.

Monopolet bort

Nu blåser förändringens vindar igen. Den 1 juli 2010 skrotdes Bilprovningens monopol. Men efter ett år fanns bara 13 privata stationer mot Bilprovningens 210.

Ågarna beslöt därför att 2012 dela upp företaget geografiskt i tre lika stora delar. 70 stationer i Mälardalen och norra Sverige köptes av Opus Group. Den andra delen har i år tagits över av branschorganisationer och försäkringsbolag. Investmentbolaget Volati har fått i uppdrag att driva de 56 stationerna.

Den återstående tredjedelen med 89 stationer, två mobila anläggningar och 650 anställda är numera ett helstatligt bolag, AB Svensk Bilprovning.

–Vi ser det litet som en ny pionjärtid, 50 år efter den förra starten. Nu har vi fri och full konkurrens, och det finns en framåtanda som bygger på ett stort eget ansvar i en plattare organisation, säger Benny Örnerfors.

–Vi är fortfarande långt från nollvisionen, men det är en avsevärd skillnad mot förr. I dag har kunderna en djupare förståelse för nyttan med Bilprovningen, och medarbetarna har blivit bättre pedagoger, fortsätter han.

–Vi är skickligare på att informera hur vi jobbar för att dels öka trafiksäkerheten, dels minska miljöpåverkan. Vi kan också ge råd till bilägarna om hur de ska hålla sitt fordon i gott skick, och numera blir många tacksamma för de nedslag och påpekanden som de får. Det har skett en avsevärd mental omställning under de 50 år som gått, avslutar Benny Örnerfors.

NILS JOHAN TJÄRNLUND är författare och vetenskapsjournalist.

I Berlin blir tysk industrihistoria gripbar

Den tyske industrimannen Friedrich Flick (1883–1972) förkroppsligade Tysklands dramatiska industrihistoria. Den både geniale och skrupelfrie Flicks hela karriär var förknippad med storpolitiken – under första världskriget, under Weimarrepubliken, under åren med nationalsocialism och till sist under förbundsrepubliken. Nu ger arkiven insyn. | BJÖRN BERGHAUSEN

HAN VAR EN av de anklagade i Nürnbergprocessen, och kring honom växte myter efter domen. I DDR-propagandan ansågs Friedrich Flick vara den viktigaste "exponenten i en avskydd kapitalism". I förbundsrepubliken hyllades han på 60-talet däremot som genial företagare. Bilden av Flick fick emellertid en slutgiltig fläck när hans omfattande dolda donationer till de politiska partierna i Västtyskland blev offentliga på 80-talet.

År 2004 blev diskussioner kring en utställning av Friedrich Flicks barnbarn Friedrich Christians konstsamling startpunkten till tre stora studier om industrimannen Flick i näringslivshistoriskt perspektiv. Vad innebar hans agerande? Vilka följder fick det?

Forskningsarkivet *Flick*, som nu byggts upp i staden Berlins näringslivsarkiv, växte sedan fram ur projektet "Flick i 1900-talet". Det blev verklighet inte minst på grund av Dagmar Ottman, ett annat barnbarn till Friedrich Flick, och förverkligades av en professor Norbert Frei och hans medarbetare. Frei, historiker i Jena, gjorde den unika arkivsamlingen tillgänglig för Berlins näringslivsarkiv, eftersom Flickkoncernens huvudkontor fanns där fram till 1945. Med arkivmaterialet som grund gavs också boken *Flick: der Konzern, die Familie, die Macht* (Flick. Koncernen, familjen, makten) ut 2009 av Norbert Frei, Ralf Ahrens, Jörg Osterloh och Tim Schanetzky.

100 meter dokument

Forskningsarkivet omfattar i dag omkring 100 löpmeter arkivdokument. En stor del är kopior från mer än sjuttio

andra tyska och europeiska arkiv, och finns tillgängliga i Berlin för forskare. En del är originaldokument från dotterbolag i Flickkoncernen, t.ex. *Maximilianshütte* i Bayern och *Friedrich Flick KG* i Berlin. Till detta kommer material från privatpersoner inom Flickföretagen och från familjen Flick, bland annat privata fotoalbum som efterlämnades av en som varit sekreterare vid Flick KG 1945.

I arkivet ingår även den samling som den amerikanske åklagaren Benjamin B. Ferencz givit upphov till under Nürnbergprocesserna, skadeståndsförhandlingar och tvångsarbetskränkningar med mikrofilmkopior av originalen från United States Holocaust Memorial Museum i Washington, liksom kopior på rullfilm av dokument och protokoll från Flickprocessen i Nürnberg och filmupptagningar av originalakter som beslagtogs av USA. Handlingarna från finansmannen Rudolf Münemanns insatser innehåller dessutom information om det tyska industriundret efter andra världskriget.

Nürnbergfotoalbumet

Av särskilt stort historiskt intresse är ett fotoalbum i skinnband med inskriptionen "Military Tribunal – Case V". Det sammanställdes av Odilo Burkart, chefen för Maxhütte, i början av 50-talet som ett personligt minnesalbum och gavs i några få exemplar till de medåtalade i Flickprocessen som också hade avtjänat straff i krigsförbrytarfängelset i Landsberg. Det fotoalbum som ligger i arkivet härstammar från familjen Flick och tillhörde sonen Otto-Ernst. Det finns endast ett övrigt allmänt tillgängligt album i tyska arkiv.

Vänster: Björn Berghausen, chef för Berlin-Brandenburgisches Wirtschaftsarchiv, med det minnesalbum som sammanställdes åt dem i Flickkoncernens ledning som funnits med under Nürnbergprocessen. Foto: Björn Berghausen.

Höger: "Icke skyldig!" Friedrich Flick i vittnesbåset i Nürnberg 1945–46. Ur minnespärmen.

Albumet skildrar Flicks del i Nürnbergprocessen ur de anklagades synvinkel och hur dessa uppfattade processen som orättvis "segrarrättvisa". Bland de korta, delvis sarkastiska, kommentarerna under de många bilderna förekommer relativt ofta hatiska vändningar om åklagarsidans personligheter och om åklagarvittnena. Huvudåklagaren Telford Taylor nämns i hårda revanschordalag: "Vägen från Nürnberg till Korea innebär galgen för Taylor och helgongloria för enskilda gravar i Landsberg."

Den tidigare riksbanksordföranden Hjalmar Schacht betraktades av de övriga anklagade som opportunist och betecknades som "rätta", medan en av Flicks medanklagade företagsledare karaktäriseras som "ordförande för pessimisternas riksorganisation".

Flickkoncernens ledning kände ingen skam för det som kom fram utan gick enligt egen uppfattning moraliskt stärkt ur Nürnbergprocesserna, och det var även det man förmedlade utåt. Fotoalbumet är därför inte minst ett vittnesmål i den skuldebatt som materialet från Nürnberg givit upphov till.

Händelser ...

Arkivet omfattar tiden från 1916 till 2005 och sträcker sig därmed fram till nutid. Materialet återspeglar därmed de flesta händelser och förlopp av näringspolitisk betydelse i tysk 1900-talshistoria. Några nyckelord räcker för att ge en uppfattning om alla ämnen som berörs i dokumenten: skadestånd till tvångsarbetsare,

hyperinflation, global ekonomisk kris, "förpolskning" av Schlesien, Heinrich Himmlers umgängeskrets, rustningssamtal, råvaruersättningsekonomi, "arifisering", tvångsarbete, Nürnbergprocess, uppdelning av ägande av Tysklands tunga industri, försäljningen av Daimler, och de skandaler som blev följden av avslöjandena av Flicks stora dolda donationer till västtyska politiska partier.

...och personer

Namnen som dyker upp i handlingarna fungerar som en "Vem-är-vem" för tyska företagare och politiker. Från Konrad Adenauer via Eberhard von Brauchitsch, Odilo Burkart, Ernst Buskühl, Thomas Dehler, Hermann Dietrich, Hermann Göring, Otto Andreas Friedrich, Konrad Kaletsch, Wilhelm Keppler, Rudolf Münemann, Paul Pleiger, Wolfgang Pohle, Günther Quandt, Hermann Röchling, Walter Scheel, Hanns Martin Schleyer, Willy Schlieker, Paul Silverberg, Otto Steinbrinck, Franz Josef Strauß och Robert Tillmanns till Albert Vögler.

Forskningsarkivet Flick i Berlin-Brandenburgs näringslivsarkiv har samlat handlingar från fler än 60 olika arkiv världen över och gjort dem tillgängliga för allmänheten på en plats. En guldgruva för näringslivshistorisk och tidshistorisk forskning!

.....
BJÖRN BERGHAUSEN är chef för Berlin-Brandenburgisches Wirtschaftsarchiv. Översättning: Semantix.

NÄRINGSLIVSHISTORIA MED VÄNSTER HAND

DEBATT: *I år har det mycket omfattande projektet om Sveriges historia avslutats. Under ledning av Dick Harrison har ett åttabandsverk utkommit på Norstedts, en tv-serie har sänts på TV4, och en stor utställning har satts upp på Historiska museet i Stockholm. Bokverket skulle bygga på den mest aktuella forskningen om svensk historia.* | ANDERS JOHNSON

DET STÅR NU klart att projektet har misslyckats då det gäller att skildra näringslivets historia. I tv-serien uppträder Dick Harrison tillsammans med hobbysnickaren Martin Timell. Bokverkets två sista band har historieprofessorerna Yvonne Hirdman och Kjell Östberg som huvudförfattare. Resultatet blir detsamma: en näringslivshistoria som, i dubbel bemärkelse, är skriven med vänster hand.

Jag har i *Företagsminnen* 4/2010 recenserat utställningen på Historiska museet. De övergripande texterna är skrivna av Harrison, och han har inte ett gott ord att säga om industrialiseringen.

Tv-serien är lika undermålig. I 1800-talsavsnittet omnämns kortfattat några viktiga uppfinningar och reformer, till exempel ångmaskinen och laga skiftet. Men det enda som sägs om företagare är i stort sett att ångsågsrevolutionen i Norrland innebar att ett fåtal industriägare blev enormt rika medan flertalet av befolkningen levde på svältgränsen. I 1900-talsavsnittet påstås att nya uppfinningar kom i början av seklet: kullager, separatorer och dynamit. Att de två sista exemplen är feldaterade med flera årtionden får man väl leva med. Vidare sägs att underklassen vid sekelskiftet trälär fram i fattigdom.

Ökat välstånd

Förvisso fanns mycket av fattigdom och elände för hundra år sedan. Men halvseket före första världskriget upplevde Sverige en snabbare välståndsökning än under påföljande halvsekel. Åren 1870–1913 ökade industriarbetarnas reallöner med 2,9 procent per år. BNP per capita fördubblades mellan 1850 och 1900.

Spädbarnsdödligheten minskade från 15 till 9 procent, och medellivslängden ökade med över tio år. Den enda företagare som nämns i 1900-talsavsnittet är storskurken Ivar Kreuger. Någon som blir förvånad?

Hur är det då med historieprojektets huvudprodukt, Norstedts åttabandsverk *Sveriges historia*? Allmänt kan sägas att böckerna kännetecknas av undermåliga register och en svåröverskådlig redigering, vilket avsevärt minskar deras användbarhet som referenslitteratur.

Varje band har en eller två huvudförfattare och därtill ett antal experter som skriver kortare temaartiklar. För att få denna uppläggning att fungera fordras att man väljer huvudförfattare som kan och vill ge en allsidig bild av sin period. Alternativt att man ger ett sådant utrymme åt specialartiklar att luckorna i huvudtexten täcks in.

Jag har granskat hur näringslivets utveckling skildras i de tre sista banden. I *Företagsminnen* 5/2012 recenserar band 6 och 7. Det sjätte bandet är författat av Bo Stråth, historieprofessor i Helsingfors. Han har på ett skickligt sätt behandlat näringslivets utveckling under perioden 1830–1920. Det sjunde bandet, som behandlar perioden 1920–1965, är däremot en skandal vad gäller näringslivshistoria. Yvonne Hirdman ansvarar för tiden fram till andra världskriget och Urban Lundberg för efterkrigstiden. Båda är verksamma vid Stockholms universitet.

Okunnigt

Även det åttonde bandet är en katastrof. Här behandlas historien efter 1965. Huvudförfattare är Kjell Östberg, professor i samtidshistoria vid Södertörns högskola, och

ekonomhistorikern Jenny Andersson, verksam i Paris. Det finns ett par godtagbara avsnitt om näringslivet i detta band, bland annat en översikt av näringslivet vid mitten av 1960-talet och en temaartikel av konstvetaren Sara Kristoffersson om IKEA i ett design- och Sverigebildsperspektiv. I övrigt präglas texten starkt av författarnas okunskap om modernt näringsliv. Östbergs marxistiska bockfot sätter också tydliga spår i framställningen.

H&M och IKEA sägs vara ickeinnovativa företag. Författarna har över huvud taget svårt att hitta några exempel på innovativa företag under efterkrigstiden. De enda de kan komma på är perstorpplattan från Perstorp AB, Tetra Pak och Gambro. Läkemedelsindustrin förbigås med största möjliga tystnad, trots att Astra tog fram världens mest sålda läkemedel, Losec, och Leo världens mest sålda icke receptbelagda läkemedel, Nicorette.

Hur är det då med ett av periodens allra mest innovativa företag, Ericsson? Detta företag lyckades ju dels klara övergången från elektromekanik till elektronik, dels från fast till mobil telefoni. Ericsson är det enda telekomföretag av betydelse i världen som har överlevt från den elektromekaniska eran fram till i dag.

Författarna säger visserligen att Ericsson klarat sig bra och att det producerar "avancerade telefonväxlar". Men därutöver fokuseras intresset på fackliga konflikter i företagets anläggning i Colombia, vilda strejker i Sverige och Göran Palms reportagebok från LM. Inget sägs heller om andra framgångsrika telekomföretag i Sverige. Däremot en hel del om företag som misslyckades när it-bubblan sprack efter millennieskiftet.

Bara skattesmitare?

Om KappAhls grundare Per-Olof Ahl sägs bara att han ansågs betala för lite i skatt. Gustaf Douglas betecknas som en passiv storägare, trots att han är en av huvudpersonerna bakom Securitas utveckling till ett av världens största säkerhetsföretag och Sveriges största företag, mätt i antal anställda i världen. Han har också medverkat till att Assa Abloy är världens största låsföretag.

I boken omnämns en hel del finansiella företagare. Men de framställs framför allt som spekulanter som har berikat sig själva utan att göra någon samhällsnytta. En av de internationellt sett främsta finansiella entreprenörerna under senare decennier, Olof Stenhammar, nämns inte. Skulle detta bygga på aktuell svensk forskning om finansiellt entreprenörskap? Pyttsan heller.

Den företagare som beskrivs mest utförligt i band 8 är storskurken Refaat El-Sayed. Någon som blir förvånad?

ANDERS JOHNSON *är skriftställare och publicerade nyligen biografen Gustaf de Laval: ett rastlöst snille på Atlantis förlag.*

Anders Johnson.
Foto: Margarita Feldman,
Centrum för Närings-
livshistoria.

Aktuell forskning

MATS LARSSON är professor i ekonomisk historia i Uppsala.

Före de platta paketens tid

SVERKER JONSSON, *Den svenska möbeltillverkningen 1850–1950: en småindustris framväxt*. Gidlunds Förlag, 2013.

När man i dag talar om svensk möbelindustri går tankarna mot Älmhult och IKEA. Det finns emellertid en intressant förhistoria som hittills varit försummad. Ekonomihistorikern professor Sverker Jonsson från Göteborg har i ett viktigt arbete belyst hur möbelindustrin växte fram från 1850-talet.

Ursprunget till möbelindustrin kan spåras i det som brukar kallas protoindustrin, där hemslöjden i det agrara samhället blev en av flera bisysslor. Den tidiga lokaliseringen med tillgång till råvaror visade sig blir viktig även framöver. Tillgången till vattenkraft blev mindre viktig som lokaliseringsfaktor i takt med att elektrifieringen spred sig över landet. De tidiga småindustrierna inom möbelindustrin blev i allt högre utsträckning lokaliserade till de framväxande stationssamhällena i takt med järnvägens utbyggnad.

Det krävdes inte så stora investeringar för att starta egen möbeltillverkning, vilket var en viktig faktor för det fram-

växande småföretagandet inom möbelindustrin. Det blev dessutom vanligt att starta eget bland de arbetare som var verksamma vid litet större möbelfabriker. De relativt sett lägre lönekostnaderna i de mindre stationssamhällena och den närliggande landsbygden, var också en viktig faktor. Jonsson belyser också hur Lindome under lång tid, alltsedan 1600-talet, var en viktig faktor i möbeltillverkningen med framför allt stolar som framgångsrika produkter. Men det hantverk som bedrevs där kunde inte stå emot mer industriellt inriktade produktionsmetoder som präglade flera företag i Småland, som efter sekelskiftet 1900 blev centrum för flera möbeltillverkningsföretag.

Pinn- eller Wienerstol?

Författaren visar på ett fascinerande sätt hur villkoren såg ut i de tidiga fabriken, där flera av företagen på allvar gick mot en industriell fas genom tillverkningen av pinnstolar. Pinnstolarna mötte emellertid konkurrens från de så kallade Wienerstolarna, men när patentet gick ut tog flera svenska tillverkare upp en sådan tillverkning. Det kan-

ske mest kända exemplet utgjordes av *Gemla*, beläget i Diö norr om Älmhult i södra Småland. En framgångsfaktor i fallet med *Gemla* var närheten till goda järnvägsförbindelser, först i och med att Liatorp fick järnväg, sedermera, från 1916, med tillkomsten av stationen i Diö.

Under mellankrigstiden börjar på allvar industrialiseringen av möbelindustrin. Den geografiska koncentrationen till Tibro och Småland förstärks ytterligare. Små elektriska motorer, elektrifieringen av landsbygden och ett ökat levebrödsföretagande efter mellankrigstidens ekonomiska kriser kan nämnas i detta sammanhang. Genom några tydliga exempel illustreras hur mekaniseringen medförde stora produktivitetsförbättringar.

De gamla maskinerna existerade emellertid fortfarande i produktionen. Den nya maskinparken infördes därmed stegvis under mellankrigstiden. Flera av de tidiga bilderna – där bokens praktfulla bildmaterial av Ewa Hamberg förhöjer berättelsen – illustrerar en i huvudsak manligt dominerad arbetskraft, men Jonsson lyfter på ett förtjänstfullt sätt fram den viktiga

roll som kvinnor och barn spelade i möbelindustrin. Motsvarigheten till dagens "frisörstolar" där man hyr in sig som egen företagare fanns även i möbelindustrin; det var känt som Tibrosystemet, eller "bänkskutteriet". Villkoren var emellertid så pass undermåliga att flera av de som hyrde in sig i möbelfabrikerna snart försökte bli egna företagare i egen lokal eller återgick till att bli arbetare.

Funkis eller ornament?

Mellankrigstidens ökade välstånd i Sverige ledde till en ökad efterfrågan på nya möbler till hushållen. Funktionalismens genombrott och andra preferenser spelade en stor roll i sammanhanget. Det skulle emellertid dröja ytterligare en tid innan tillräckligt stora serier medförde en prispress. Dessutom ändrades konsumenternas preferenser inte lika snabbt som de nya funktionalistiska idealen. Det så kallade garnityrmöblemånet var fortfarande viktigt. I orter med möbelindustrier som Edsbyn, Bjärnum och Virserum, präglades tillverkningen i högre grad av masstillverkning.

Samtidigt fanns det betydande inslag av hantverkskicklighet i NK: möbelfabriker med en exklusiv inriktning. Dessutom började möbeltillverkningen till den ökande konторiseringen att bli allt viktigare. AB Åtvidabergs förenade industrier var dominerande, och Jonsson belyser den ryska marknadens kollaps i samband med revolutionsåren. Efterföljaren Nya Åtvidabergs industrier fick ny fart under mellankrigstiden, tidigare skildrat av professor Kersti Ullenhag.

Utvecklingen i samband med krigsslutet 1945 illustrerar en ny tid då folkhemmet på allvar växer fram och ett nytt synsätt på planering och standardisering avseende bostädernas utformning blir mer utbrett. Även möblernas roll i denna process blir belyst av författaren.

Nyktighet och järnvägar

Vilka faktorer låg då bakom möbelindustrins utveckling, där småföretagandet präglade industristrukturen under så lång tid, och varför koncentrerades industrierna till vissa platser i landet? Naturligtvis blir ekonomiska faktorer viktiga; kapital, naturresur-

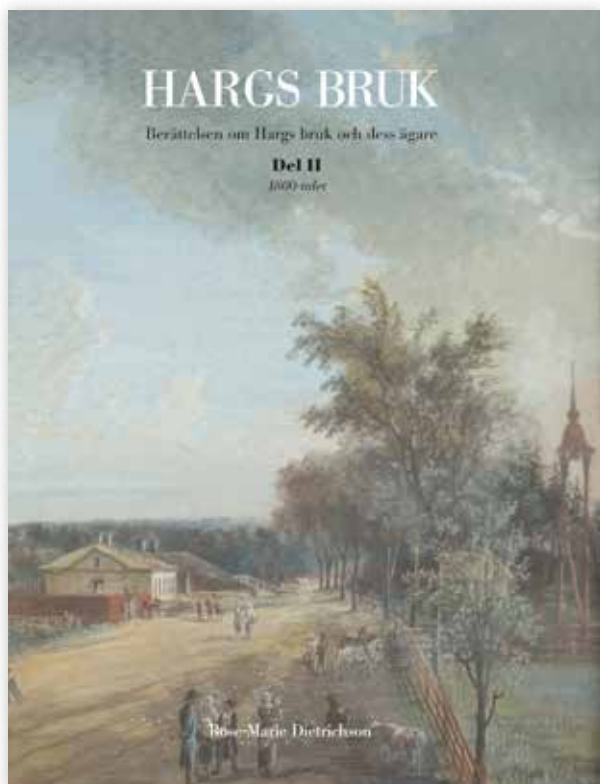
ser och järnvägens roll blir belysta, men professor Jonsson stannar emellertid inte vid enbart klassiska ekonomiska förklaringsfaktorer. Genom att diskutera möbelindustrin i relation till nyare teorier om kluster, stigberoende och nätverk, belyser han ytterligare tänkbara förklaringar bakom lokalisering och entreprenörskap.

En sådan är de mindre företagens engagemang i nykterhetsrörelsen och frikyrkoförsamlingar, men Jonsson belyser även exempelvis professor Anna Götlands forskning, som snarare tonar ned frikyrkornas betydelse i Dalarna. Jonsson noterar exempelvis företagarföreningarnas lokala betydelse.

Professor Jonsson har i denna bok genomfört ett stort och välskrivet arbete som ger viktiga kunskapsbidrag kring småföretagandets villkor i en bransch som strax efter undersökningsperioden skulle omvandlas och internationaliseras på ett dramatiskt vis. Låt oss hoppas att det kommer en fortsättning. Dessutom får läsaren flera intressanta exempel på hur mekaniseringen och industrialiseringen påverkade en hel bransch. Jag hade uppskattat om det även hade funnits ett index.

Recensioner i urval

BÖRJE ISAKSON är journalist och författare och har bl. a. medverkat i tidningar som *Teknikens Värld*, *Månadsjournalen* och *Dagens Industri*. Han har skrivit flera böcker om historia, den senast utgivna heter *Två dygn som förändrade Sverige. 1809 års revolution*.

I naturens sköte

ROSE-MARIE DIETRICHSON: *Hargs bruk, del I och II*, BOKFÖRLAGET ARENA.

Hargs bruk ligger i nordöstra Uppland, söder om Östhammar, och hör inte till de mer kända bruksorterna. Nu är emellertid dess historia skriven, i tre band. De två första, som nu finns utgivna, behandlar 1600- och 1700-talet samt 1800-talet. Och det är inte vilka band som helst, de är gedigna, förnämligt formgivna och rikt illustrerade.

De berättar en lång historia. Bruket grundades 1638, som säteri, efter en bytesaffär mellan översten Hans Kyle och drottning Kristina. År 1756 blev det fideikommiss och har sedan dess ägts av samma släkt. Hargs bruk anses också vara det mest välbevarade av de uppländska bruken. Men böckernas främsta värde ligger inte i att de be-

handlar just Hargs bruk, utan i att de mer närgånget än vanliga historiska skildringar berättar om livet och arbetet på ett bruk och hur det har förändrats genom århundraden.

Författaren porträtterar naturligtvis brukets ägare, adelsmän och adelskvinnor, ofta med tjänst vid hovet eller den statliga förvaltningen. Men hon lyfter också fram de olika befattningshavarna, tjänstefolket, smederna, bönderna med flera, och deras uppgifter. Läsaren får veta hur gruvbrytningen gått till och förändrats, hur man kolar, hur övergången från vattenkraft som drivmedel till ångmaskiner genomfördes, hur brandskyddet anordnades, hur lant-

bruk och skogsbruk har utvecklats och mycket annat.

Som till exempel hur transporterna ordnades, vad man åt, hur det festades – både på herrgården och i vagnshuset, hur de ekonomiska upp- och nedgångarna påverkade bruket och dess människor, hur barnen levde och utbildades. Och hur fattigvården organiserades. Det mesta finns med, från gruvdrängens arbetsuppgifter och de anställdas löner till besöket av kung Oscar II och prins Eugen (1887).

Hargs bruk I och II är ett förstklassigt "gräv-där-du-står-projekt" – Rose-Marie Dietrichson är historielärare, bosatt i Harg – som är värt både beundran och begrundan.

En omstridd familj

BERNT HERMELE: *Firman: Sveriges mäktigaste mediesläkt Bonnier*, LEOPARD FÖRLAG.

BJÖRN AF KLEEN: *Lucke och Lull: arvet efter en Bonnier*, WEYLER.

I december 2012 förklarade Stockholms tingsrätt att Anna Toss, utomäktenskaplig dotter till Lukas (Lucke) Bonnier och Margareta (Lull) Toss inte hade rätt till bolagsandelar i Bonnierkoncernen. Det kan vara en anledning till att två av höstens böcker granskar Bonnierimperiet. En annan kan vara att koncernens vd, Jonas Bonnier, överraskande avgick under våren. Under hans vd-tid, alltså sedan 2007, har resultatet sjunkit från 1533 miljoner kr (2008) till 644 miljoner (2011).

Både Bernt Hermeles *Firman* och af Kleens *Lucke och Lull* tar avstamp i tingsrättens dom. Inom Bonnierfamiljen har de inomäktenskapliga barnen genom åren fått andelar i företaget som gåvor, andelar som ger en ganska rejäl utdelning varje år. Den totala utdelningen 2011 var 141 miljoner kronor som fördelades på 76 delägare.

Men sådana gåvor får alltså inte Anna Toss eller andra "bastarder". De ingår, enligt juristerna, inte i den kulturella gemenskap som odlas inom familjen. I Bernt Hermeles *Firman* är detta emellertid bara ett sidospår. Han riktar främst in sig på Bonnierkoncernens historia, ekonomi och makt. Förlagen och tidningarna känner de flesta till, men Bonniers stora inflytande över tv (TV4 och C More), film (SF Bio tills våren 2013) och kanalerna för bokdistribution (bl.a. Adlibris och Pocketshop) är mer okända. Bernt Hermele lyfter fram detta och diskuterar den obefintliga svenska mediepolitiken.

Men han har mer att berätta, bland annat om Albert Bonnier Jr:s nej till

att starta McDonald's i Sverige (Albert gillade inte malet kött), framgångsrika klipp, tveksamma skatteaffärer, ledningsproblem och rättsliga tvister med utomäktenskapliga barn. Samt, inte minst om dagens digitala utmaning som tvingar tidningar att lägga ner världen över. Klarar Bonniers omställningen? Hittills har de satsningar som gjorts visat sig misslyckade.

Hermele blandar högt och lågt, fakta med anekdoter. Resultatet är en underhållande berättelse om en familj/koncern vars historia och framtid påverkat och påverkar de flesta svenskar.

Vem är med i familjen?

Björn af Kleens bok kretsar mer kring den frågeställning som utesluter Anna Toss som andelsägare i Bonniers: Finns det inom familjen ett kulturellt kapital som utomstående – såsom utomäktenskapliga barn – saknar?

För att få svar på det skildrar han bland annat Albert Bonnier Jr:s och Lukas Bonniers framgångar som ledare för en tidningskoncern, analyserar hur veckotidningarnas upplagor påverkats av samhällsutvecklingen och intervjuar familjemedlemmar, både de få som arbetar aktivt inom Bonniers och de många som får del av utdelning utan att arbeta för den. Det ger intressanta inblickar i såväl veckotidningshistorien som Bonnierfamiljen och det interna maktspelet i ett familjeimperium, men något tydligt svar på frågan om dagens Bonnierfamilj besitter något speciellt kulturellt kapital ger det inte.

af Kleens bok är resonerande och analyserande, den ställer få hårda frågor. Och den ger inte något svar

på frågan som också Bernt Hermele ställer: Hur ska det gå för mediesläkten och vem ska nu leda Bonniers? Men båda författarna tycks ense om att vem det än blir så kommer hen att få ta i med hårdhandskarna.

EDWARDS HÖRNA

Edward Blom är en välkänd tv- och radiopersonlighet, engagerad i allt som rör mat, dryck och historia. Han är knuten till Centrum för Näringslivshistoria, där han har ett långt förflutet bl.a. som Företagsminnens chefredaktör i tio år.

RIKSKUPONGERNA 40 ÅR

Det jag saknar mest från mina 16 år som anställd på Centrum för Näringslivshistoria (i dag är jag bara knuten till centret som *fellow writer*) är, förutom de fantastiska arbetskamraterna, de inte mindre fantastiska små häften som berättigade till läckra restaurangbesök var lunch. Vi talar om rikskuponger.

Rikskuponger infördes i Sverige 1973 av företaget Eurocard Nord AB och firar alltså sitt 40-årsjubileum.

Avsikten var att fler yrkesverksamma skulle äta riktig lagad mat till lunch och därmed arbeta bättre. Staten fann idén samhället snyttigt, och länge var skattereglerna därför förmånliga. På 1970-talet hade man dock ännu inte reglerat *vad* som fick köpas för kupongerna, och många struntade i lunchen under veckan och använde i stället häftet till en helkväll på krogen till helgen. I dag är Rikskuponger uppköpt av den franska motsvarigheten Ticket och del av en internationell koncern.

FULLA TOMTAR

Flasketiketter började på 1870-talet ersätta de korkstämplar som tidigare varit ölets enda igenkänningsmärke. Hos Centrum för Näringslivshistoria finns det en fantastisk samling av julölsetiketter, och de allra flesta pryds av tomtar.

Under hela 1800-talet var tomtar omåttligt populära och kunde ge namn åt allt från skurpulver till mineralvatten. En del av julölstomtarna tycks dock ha tittat lite väl långt ner i öltunnan själva. En av de populäraste etiketterna som användes av flera olika bryggerier föreställer en tomte som måste hänga över lölsskylten förbli stående. Lustigt nog var etikett-tomtarna som mest berusade under starkölsförbudets tid 1917–1955. I dag skulle Systembolaget inte tillåta förpackningar som på det viset uppmanar till berusning ...

DELIKATESSER HALVVÄG TILL HADES

Skybarer i all ära, men visste ni att det även finns krogar i underjorden? I fjället Kiirunavaara har LKAB brutit järnmalm sedan början av 1900-talet, och gruvan är i dag världens största underjordsgruva. Den första s.k. huvudnivån anlades på 345 meters djup. Där skapades för ett drygt halvsekel sedan ett litet underjordiskt samhälle med tåg, personalutrymmen, verkstäder – och restaurang!

Under åren har nya huvudnivåer tillkommit och dagens ligger mer än en kilometer under jordskorpan. Restaurangen ligger dock kvar på 1977 års nivå, på 775 meters djup. Följdriktigt heter den också KUI 775, där bokstavskombinationen står för "Kiruna under jord".

KUI 775 serverar både lunch och middag och erbjuder även takeaway för de som arbetar längre ner i berget. År 1997 fick restaurangen finbesök i form av den ständigt förfriskade, engelske tv-kocken Keith Floyd, som glad i hägen stod och svängde ihop kulinariska läckerheter halvvägs till Hades. Naturligtvis använde han sig av Kirunagruvans egen delikatess, den från Nobelfesten berömda shiitakesvamp som odlas i en av gruvans övergivna styrcentraler 540 meter under jorden.

Tyvärr är KUI 775 en ren personalmatsal dit vanlig allmänhet inte äger tillträde, men vem vet om inte snart en stjärnkock tar över och öppnar ett nytt Färviken med lavar, svampar, slemmögel och alger odlade i själva gruvan.

FÖRETAGSHISTORISKA ARKIV HOS CENTRUM FÖR NÄRINGSLIVSHISTORIA.

BERNS JUBILERAR

Stockholmskilenoden Berns salonger har firat 150-årsjubileum med två rungande fester: en för personalen och en för inbjudna. Själv fick jag delta i båda två, fast uppfra från lilla scenen, där jag iklädd frack och hög hatt satt och åt och drack i min ensamhet – då och då avbruten för att inför gästerna

berätta om etablissemangets historia. Något jag gjorde för *Företagsminnen* läsare redan för femton år sedan, i nummer 1998:3.

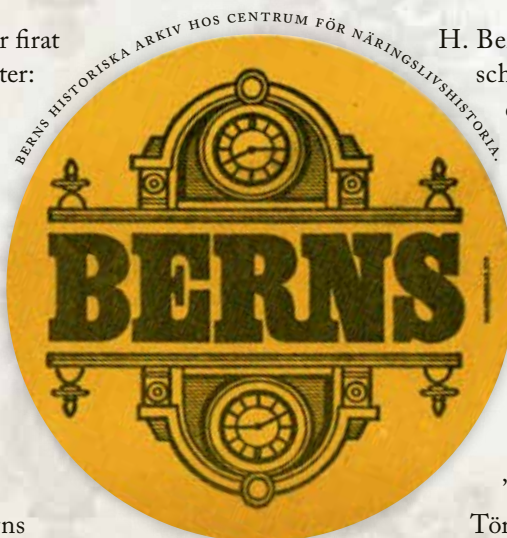
Som vanligt beror dock allt på hur man räknar. År 1863 blev Berns Stockholms största nöjesetablissemang med invigningen av den första salongen, och det är det som nu firas. Men redan 1843 hade Robert

H. Berns faktiskt grundat sitt första schweizeri, och 1854 flyttade han till den då nyanlagda Berzelii park.

Så rörelsen Berns är 170 år.

Ett schweizeri var en fantastisk blandning av kon-ditori och bar. Här åt man bakverk, lyssnade på musik, rökte cigarr, drack kaffe, te, likör, toddy – och framför allt punsch. I samband med jubileet har Berns därför tagit fram en jubileumpunsch vid namn "Hålligångpunsch" som Steffo

Törnqvist, jag och ett par andra spritexperter fick vara med och välja ut. Lite mindre söt än vanlig punsch, och med en fin efterbeska – kan rekommenderas.

FÖRETAGSHISTORISKA ARKIV HOS CENTRUM FÖR NÄRINGSLIVSHISTORIA.

UDDA FÖREMÅL

Vad bör finnas i varje väl förvaltad näringslivsarkiv? Det självklara svaret är naturligtvis en rejäl uppsättning yxor, avpassade för skilda uppgifter. Eftersom Centrum för Näringslivshistoria är väl förvaltad kan vi här se några av våra arkivyxor. Dessa är nyligen deponerade från Gränsfors bruk i Nordanstig lite söder om Gnarp.

Bruket är unikt inte bara genom sin ålder yxtillverkningen startade 1902 – utan också genom att tillverka handsmidda yxor, signerade av respektive smed. Till arkivet kom en liten klyvyxa, smidd av Mikael Sundberg, en vildmarksyxa av Mattias Mattsson och en "utomhusyxa" av Lennart Pettersson.

Det sägs ibland att de sista i sin bransch oftast går en ljus framtid till mötes. Den siste hästkosmeden möter exempelvis en långt större, men delvis förändrad efterfrågan än vad han eller hon kan täcka. Förhoppningsvis gäller detta även yxsmeder. Centrum för Näringslivshistoria står i alla fall berett närhelst vindfällerna, knäckta telefonstolpar eller ur Ulvsundasjön uppfiskade slipers kommer i dess väg. Gränsfors bruks historiska arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

Läs Företagsminnen på din
SMARTPHONE
ELLER LÄSPLATTA
LADDA NER VÅR APP IDAG!

ETT NR
FÖR 38 KR

VEM VÅRDAR FÖRETAGETS HISTORIA?

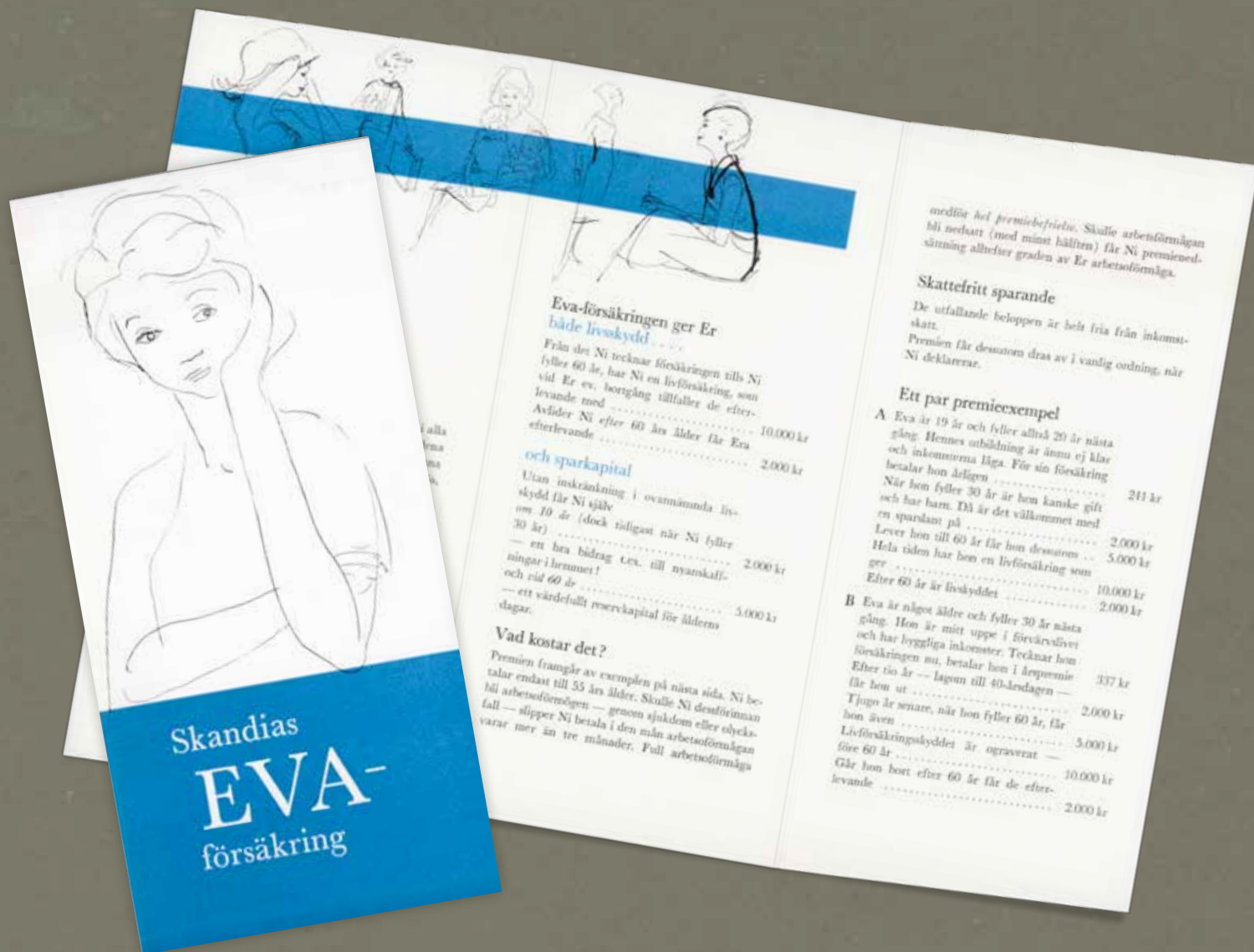
LÅT EXPERTER TA HAND OM KÄLLMATERIALET
OCH SKAPA AFFÄRSNYTTA UR ER HISTORIA.

CENTRUM FÖR NÄRINGS LIVSHISTORIA

Vi är en affärsdrivande ideell förening med uppdrag att bevara och presentera näringslivets historia i världens största näringslivshistoriska arkiv. www.naringslivshistoria.se

UR ARKIVET

År 1959 kunde den nya yrkeskvinnan få denna broschyr om en "Eva-försäkring" i sin hand, formgiven i sobert Skandiablått med eleganta teckningar från den moderna kvinnans liv. Den ger en föraning om ett kommande samhälle där både män och kvinnor arbetar på samma villkor.

Samtidigt ger den också inblick i värderingarna i ett Sverige där de offentliga socialförsäkringssystemen ännu inte byggts ut. Den nittonåriga studentskan i broschyrens ena exempel erbjuds i 2013 års penningvärde att för 2800 kronor om året om tio år ta ut 23500

vid exempelvis bosättning, dessutom få 58 900 på 60-årsdagen, samt ett livskydd till anhörig på 118 000 om hon avlider dessförinnan.

Då förutsattes att premien skulle betalas till 55 års ålder, och eftersom det inte anges om premien höjdes med prisindex är det svårt att säga vilken förräntningen egentligen blev, i den mån försäkringen skulle ses som sparande. Den stora förmånen var onekligen livskyddet, till exempelvis barn, om det skulle hända den nya yrkeskvinnan något. Skandias historiska arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

NYA MEDLEMMAR I CENTRUM FÖR NÄRINGSLIVSHISTORIA DECEMBER 2013

Medevi Brunn AB förvaltar Sveriges äldsta hälsobrunn, norr om Motala invid Vätterns östra strand. Läkaren Urban Hjärne upptäckte 1678 platsens källa och öppnade en hälsobrunn. Kurrerna blev kända, och det ordnades till och med friplatser för mindre bemedlade. Bland brunnsgästerna blommade sällskapslivet; ett minne av det är den grötlunk till musik som fortfarande sker, som traditionsladdad motion.

Medevi Brunn AB är ett familjeföretag. Anläggningen är i dag i första hand plats för konferenser, men brunnskällan är fortfarande öppen och det hälsosamma vattnet tillgängligt för varje besökande.

Candyking säljer och distribuerar godis och snacks till dagligvaruhandeln, i Sverige under gamla namnet Karamellkungen. Karamellkungen startade 1984 som Karamellgrossisten och köptes 1997 av Fazerkoncernen. Elva år senare övergick det i Accent Equitys ägo. Snart börsnoterade Candyking säljer nu helhetslösningar för lösgodis i dagligvaruhandeln i Sverige, Finland, Norge och Storbritannien, och har dessutom verksamhet på Irland och i Baltikum. I dag har företaget omkring 800 anställda, en omsättning på 130 miljoner euro, och har förutom lösgodiset också natursnacksmärket Parrots och konfektyrsortimentet Premium.

Misa AB (*metodutveckling, individuellt stöd, samhällsdeltagande och arbetsdeltagande*) startade 1994 och har omkring 180 anställda. Uppgiften är att stödja människor med bl.a. funktionshinder i arbetslivet; uppdragen kommer från kommuner. Vi vet att personer med funktionsnedsättning kan delta i arbetslivet med rätt stöd, konstaterar företagets ägare Lennart Jönsson. Arbete är en viktig del av det "normala livet". De sociala aspekterna är minst lika viktiga som arbetsinsatsen: att åka till ett arbete, att inordna sig i arbetsförhållanden, att delta i arbetsuppgifternas rytm och att få socialt umgänge med arbetskamrater.

Genom medlemskapet visar företag och organisationer sitt stöd för näringslivets historia. Många är både medlemmar och använder våra tjänster. Alla våra medlemmar hittar du på: www.naringslivshistoria.se/Om-oss/Foreningen/Vara-medlemmar

FULL FART I VÄNFÖRENINGEN

DEN 11 SEPTEMBER MÖTTES Sällskapet Näringslivshistoriens vänner – en lyckad kväll i Sveriges äldsta affärsbanks gömmor!

Sällskapet är Centrum för Näringslivshistorias vänförening. Föreningens första arrangemang blev ett besök i Enskilda bankens lokaler på Kungsträdgårdsgatan 8 i Stockholm. Martin Joanson, facility manager på SEB, guidade genom bankens historia med hjälp av anekdoter om såväl Wallenbergarna som de många vaktmästare och springpojkar som jobbat i lokalerna. Joanson berättade också om själva husets historia och dess arkitektur. Han förklarade till exempel varför banken aldrig pryts av någon stor skylt eller flagga på utsidan. Enligt gamle Marcus "Dodde" Wallenberg, som huserade i byggnaden fram till sin död 1982, behövdes det inte: "Kungliga slottet har ingen skylt men människor hittar ju dit ändå."

I fortsättningen planerar vänföreningen fyra arrangemang per år. Syftet är att medlemmarna ska få tillfälle att uppleva företagshistoriskt intressanta miljöer, bekanta sig med unikt arkivmaterial och unika föremål, utbyta tankar om historiska företagaprofiler och även träffa näringslivsprofiler av i dag. Och inte minst, under trevliga former träffa varandra.

Taklagsfest. Axel Wenner Gren ackompanjeras på gitarr. Fotograf: Gösta Nordin.

Vill du gå med i vänföreningen eller veta mer om kommande arrangemang, mejla till per.dahl@naringslivshistoria.se! Och läs mer på www.naringslivshistoria.se/vanforeningen

HÄR SKANDIA I SITT SORT- TIMENT	TIDS- STIL	SES PÅ BIKUPA	ORSAKADE SÖMN- BESVÄR	HÄR HÄSTEN	VAR EINSTEIN VIT DVÄRG	VACKER GÖR RADIO
VINDGUD ETT KASUS			HANTAR TON			
						LIGA OCH SÖKADE
GREKÖ			PÅ HÖG OFFICERS AKLAR	STEN- STOD	EN BÖR- JAN MIRAKEL	GREPPA
LÄNGST BAK				MORMON- STAT		
		KUST- SKYDD KAN MAN DREJA		MILJARD- DEL PÅ ROS		
KAN RIVA KLIPPARNA	MISSTAG STOR BOXARE				VÄTT HÄTT TILLTAL	
						BI- FALL
DE KAN DOFTA KANEL AVSLÖJA- DES				SNURRA PÅ		
TEATER- DELEN		SCHLAGER KARLSSON				
BIBLISK ORT		BROM MUSTIG SOPPA		STÖT- KÄPP		
		GEOR- GIA	VALUTA EN NAT COLE			
MAT BRITTISK ENERGI- MÄTT		ROV- HANDEL KÄRLEK- GUD				
FINNS I KJÄRTAT	ÄR OAV- GJORT		AVISA I ÄDD KONST	LUTRA LUTRA	LÄGGA UT FRÖN	RIKT- NING
		SOLGUD RHODE ISLAND				SES PÅ ARENA ÄMBAR
			FÄLLDE TÄRAR			PÅ HÄST- BEN YTTHÄTT
MÖRKA FRISYRER DES I GATUMILJÖ			HÄNDER			

Av Hans G. Svensson

Lös korsordet och vinn en bok!

Skicka in korsordet till: info@naringslivshistoria.se eller **Företagsminnen/korsord**, Centrum för Näringslivshistoria, Grindstuvägen 48-50, 16733 Bromma. Glöm inte att bifoga ditt namn och din adress. Dragning bland rätta svaren sker 13 januari 2014. Vinnaren får senaste rapporten i skriftserien Näringslivshistoria: *Näringsfrihetens tid – Reform, industriutveckling, kulturklimat* av Göran Ahlström med flera, Centrum för Näringslivshistoria 2013.

Förra numrets vinnare och rätta svar hittar du på www.naringslivshistoria.se/korsord

Vem var egentligen den där Earl Grey som nämns på tepåsarna?

Malin Liljequist

SORTEN "EARL GREY" är internationell, uppkallad efter Charles Grey, andre earl Grey, som levde 1764–1845, och bland annat var brittisk premiärminister. Historien säger att han fick te smaksatt med bergamottolja i gåva från Kina. Teet ska ha varit speciellt lämpat att användas tillsammans med det hårda vattnet på earlens gods i Northumberland. Firman Jacksons ska 1830 ha fått överta receptet till smaksättningen.

Hur fast bakgrunden är till dessa uppgifter är osäkert.

Säkert är i alla fall att Earl Grey-varianten i dag är en av Sveriges populäraste tesmaker. Vi finner grundvarianten och exempelvis ryskt och persiskt Earl Grey hos firman Twinings, som nu också köpt upp den tidigare nämnda Jacksons of Piccadilly. Liptons har sitt Earl Grey, och det var med Liptons tedrickandet satte fart: se www.unileverhistoria.se/Lipton

Det har inte alltid varit så. I etnologen Birgitta Conradsons och Nordiska museets lilla Tekult och te-kultur från 1994 citeras både positiva och starkt negativa omdömen. Materialet kommer från en undersökning om svenska dryckesvanor gjord på 1960-talet.

Ser vi till den svenska tebranschen har det skett uppköp och sammanslagningar som inverkat på perspektiven bakåt. Kobbs ägs numera av familjeföretaget Löfbergs. Kahls, också det ett familjeföretag, drivs vidare, men har inriktat sig på egna butiker för både kaffe och te.

I dag saluförs en mängd varianter av Earl Grey. Michael Peduru-Aratchi vid Lanka te- och kryddimport i Stockholm konstaterar att bas-tesorten både kan vara svart och grön, och komma från Kina, Indien eller Sri Lanka.

Sammantaget står de olika Earl Grey-varianterna för en betydande del av försäljningen.

Beredningen kan emellertid ske på många sätt. Använder man naturlig bergamottolja får man en renare smak, men aromen dunstar och försvagas ganska snabbt; den håller i sig på sin höjd ett år. Använder man däremot ett bergamottgranulat kan smaken förbli konstant i upp till två årtionden, men det innebär också att artificiella smakförstärkare finns med i det te man köper.

Enligt Michael Peduru-Aratchi är smaksatta teer ett traditionellt inslag i kinesisk kultur. Det gäller inte bara enkla beredningar, som exempelvis med jasminblommor, utan också mer sammansatta, som kombinationer av bergamottkryddad Earl Grey, röksmakande lapsang souchong och jasminte.

Så smaksatt te är tydligen ingen nyhet, konstaterar Företagsminnenredaktören och tar ännu en kopp starkt assam-te, utan andra mersmaker än lite mjölk. Och tackar alla Facebookvänner som hjälpte till med svaret.

Per Dahl, redaktör

STÄLL EN FRÅGA: Har du en fråga om näringslivets historia, om personer, företag eller produkter. Mejla den till info@naringslivshistoria.se så får du svar från Centrum för Näringslivshistorias team av arkivarier och historiker.

RÖDE HANEN

Framsida för Röde hanen - allmänna råd mot brandfara, cirkulär från Svenska brandskyddsföreningen, no 16. 1926. Liljeholmens Stearinfabriks arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

Magasinet Företagsminnen utges av Centrum
för Näringslivshistoria, www.naringslivshistoria.se

